

Sumari

ALFONS MÉNDEZ I VIDAL. <i>Producció agregada i mesures de rendiment del sector agropecuari de Menorca</i>	301
MIQUEL ÀNGEL CASASNOVAS I CAMPS. <i>Les conseqüències de la «desgràcia» de Ciutadella. Anàlisi del manifest de 1563</i>	321
JOSE M. VIDAL HERNÁNDEZ. <i>George Cleghorn M.D.; Una aproximació a la seva vida i a la seva obra</i>	351
PHILIP D. RASICO. <i>El «llibre d'or» dels menorquins a la Florida. Notícia del registre parroquial del pare Pere Camps Janer, 1768-1784</i>	373
MIQUEL ÀNGEL LIMÓN PONS. <i>Joan Seguí i Pere Riudavets, dos agermanats per cultura i decés (1891-1991)</i>	385
IGNASI MASCARÓ, PILAR NICOLAU. <i>Divertimento amb les dites populars: metàfores de la intel·ligència</i>	399
PONÇ PONS. <i>Literatura i societat a les terres de frontera</i>	405
BERNARDO MATEO ÁLVAREZ. <i>Datos para el conocimiento de la flora de Menorca</i>	411
JOAN C. DE NICOLÁS MASCARÓ, JOAQUIM SÁNCHEZ NAVARRO. <i>El gravat amb figura egíptitzant del port de Ciutadella</i>	419
RESSENYA CULTURAL	433
- <i>Activitats realitzades per l'Institut Menorquí d'Estudis</i>	
- <i>Jornades Antoni Febrer i Cardona: el goig de la paraula</i>	

PRODUCCIÓ AGREGADA I MESURES DE RENDIMENT DEL SECTOR AGROPECUARI DE MENORCA

ALFONS MÉNDEZ I VIDAL (*)

1. Introducció

L'elaboració d'estadístiques relatives a magnituds agregades té sempre la dificultat de trobar una font de dades que sigui informativa del comportament de la població que es vol estudiar. Com a resultat d'un excel·lent treball de camp, del qual ja s'han publicat les conclusions més significatives (1), hom disposa del que quasi es podria anomenar un cens de la producció del sector agrícola-ramader menorquí (2), desglossada per municipis, el que ens permetrà d'obtenir no tan sols una estimació del valor de la producció i de diverses mesures de rendiment a nivell de Menorca, sinó, el que és més novedós, una visió del comportament d'aquestes variables a nivell municipal.

Pel que fa als valors de les variables en unitats físiques que, posteriorment quantificades, han permès estimar la producció agregada, remetem el lector a l'estudi anteriorment citat. Convé fer, tanmateix, dues observacions. En primer lloc, només es va tenir en compte la producció de les explotacions conegudes com a «llocs» i no d'altres, com ara hortes i hortals, pel seu reduït pes en el total del sector; en segon lloc, la informació de base va esser reco-

(*) Professor ajudant de la Universitat Pompeu Fabra de Barcelona.

(1) El treball fou realitzat per la Unió de Pagesos amb el suport de la Conselleria d'Agricultura del Consell Insular de Menorca, i l'estudi ha estat publicat a MÉNDEZ VIDAL, Alfons *La situació econòmica i social del camp de Menorca*. Maó: Unió de Pagesos i l'Institut Menorquí d'Estudis.

(2) Es disposaven dades del 90,7% dels llocs de Menorca; el tamany de la mostra era màxima (100%) a Ferreries i Es Migjorn i mínima (65,2%) a Sant Lluís.

llida al màxim nivell de desagregació, demanant les unitats físiques produïdes de cada bé (per exemple, es van demanar les quantitats collitades de raygrass, civada-farratge, civada-gra, ordi, etc...). Cada producció ha estat valorada segons els preus vigents a la campanya 1987-88, campanya a la qual pertanyien les dades de base. Pel que fa als ingressos, només cal afegir que a l'apartat d'«altres» hem inclòs les produccions no recollides a la font de dades, que eren, bàsicament, els productes hortofructícoles (verdures, tubercles, fruites...) i que s'han quantificat atenent a les extensions dedicades a horta, dins dels propis llocs, als diferents municipis, de les quals sí que disposàvem d'informació directa.

Pel que fa a les despeses hem confeccionat una estimació pròpia a partir de les dades de la «*Red Contable Agrícola Nacional*», dependent del Ministeri d'Agricultura (MAPA). Aquesta font de dades només ens va permetre obtenir la despesa d'un lloc que tingués les característiques mitjanes de Menorca (principalment quant a extensió i nombre de vacú). La desagregació de les despeses ha tingut en compte les dimensions mitjanes dels llocs de cada municipi. Les dades de subvencions netes i d'amortitzacions s'han calculat utilitzant la informació continguda al llibre *Dades de les Balears. 1986* (3) i aplicant els deflactors corresponents. El valor de la població total i de la població ocupada al sector agropecuari ja provenia de la font de dades inicial, comentada anteriorment.

Aquest article té dues parts ben diferenciades. La primera recull la producció agregada i les mesures de rendiment a nivell insular; la segona inclou la mateixa informació, però desglossada per municipis. En aquest darrer apartat, per evitar els possibles biaixos que es poden produir en els estimadors quan es disposa de poques observacions, es posarà més èmfasi en les mesures de rendiments i en les comparacions entre municipis, ja que, en els valors absoluts, els marges d'error són potencialment més grans.

2. Producció agregada i mesures de rendiment de Menorca

Al quadre 1 es recull la valoració dels ingressos dels principals productes que fan els llocs de Menorca.

Per donar una visió general, cal fer notar que el producte brut total ascendeix a 3.768,7 milions de pessetes l'any 1988. Del total, l'autoconsum i els productes reutilitzats com a inputs a la pròpia explotació (el que s'anomena reocupació) representa 858,7 milions, (el 22,79 del producte brut total) i els 2.909,9 milions restants són el Producte Final Agrari, és a dir, el producte creat en termes nets. La part més important del Producte Final Agrari (en en-

(3) Dades Balears 1986. Ciutat de Mallorca: Govern Balear. Institut Balear d'Economia.

QUADRE 1
INGRESSOS (en milers de pessetes). Any 1988

	Producte brut	Reocupació	Producte final agrari	Percentatges sobre el prod. fin. agrari total
1. LÀCTICS:				
Llet	1.024.519,8	102.452,0	922.067,8	31,69%
Formatge	1.205.127,3	120.512,7	1.084.614,6	37,27%
Total	2.229.127,3	222.964,7	2.006.682,4	68,96%
2. VEDELLS				
Mamons	128.400,0	—	128.400,0	4,41%
Acabada munyida	191.335,3	—	191.335,3	6,58%
d'engreix	69.817,0	—	69.817,0	2,40%
Total vedells	389.552,3	—	389.552,3	13,39%
Total				
deriv. vacú	2.619.199,6	222.964,7	2.396.234,7	82,35%
3. CARN OVÍ	67.642,3	—	67.642,3	2,33%
4. CARN				
PORCÍ	106.424,8	—	106.424,8	3,66%
5. OUS	21.352,0	8.540,8	12.811,2	0,44%
6. FARRATGE				
VERD	344.257,0	344.257,0	—	—
7. CEREALS				
GRA	93.907,0	56.344,2	37.562,0	1,29%
8. PALLA	33.754,0	33.754,0	—	—
9. ALTRES	482.194,0	192.877,6	289.316,4	9,94%
TOTAL	3.768.730,7	858.738,3	2.909.942,4	100,00%

Font: Elaboració pròpia.

davant PFA) l'aporten els derivats del vacú, que suposen el 82,3% del total, valor que destaca l'elevada especialització dels llocs de Menorca en la producció ramadera de vacú, cosa que els fa especialment sensibles a les possibles variacions dels preus dels productes, fenomen que ha provocat alguns problemes darrerament. Els làctics (llet i formatge) són específicament els productes que més recursos aporten al sector agropecuari, ja que tenen un pes del 69% al PFA.

Els llocs poden comercialitzar els vedells de tres formes. Es poden vendre dos o tres mesos després del part (vedells mamons); es poden vendre acabada la temporada de munyida, fins a nou mesos després del part, o es poden engreixar al lloc i vendre'ls per la seva carn. Feta aquesta distinció, s'observa que són els vedells del segon grup els que tenen un valor superior, ja que és una forma de comercialització bastant estesa i cada animal aporta més ingressos que els vedells mamons, que tenen un preu quasi fix per animal, mentre que els vedells venuts acabada la munyida es venen segons el pes de l'animal. Els vedells d'engreix, per la seva part, no són una gran font d'ingressos, ja que les condicions dels llocs no permeten que se n'engreixin grans quantitats. La venda de vedells aporta, en conjunt, un 13,4% del PFA, essent el segon capítol en importància, després dels làctics.

La carn d'oví i la carn de porcí són produccions secundàries, quasi subproductes de l'activitat del lloc, i en conjunt només representen el 6% del PFA. Deixant de banda algunes produccions de caràcter més aviat testimonial, com els ous i la venda de cereals-gra, els productes inclosos a l'apartat d'«altres» tenen un pes al PFA inferior al 10%. Són, bàsicament, els productes hortofructícoles i la seva importància es troba, més que en la comercialització, en l'autconsum del pagès, com ho demostra l'elevada reocupació.

Al següent quadre es pot observar la despesa total que efectuen tots els llocs de Menorca, així com la distribució dels diferents apartats de despesa i el seu pes en el total.

QUADRE 2
DESPESES (en milers de pessetes). Any 1988

	Valor total despeses	Percent. respecte del total
Pinso	698.565,1	47,00%
Adobs	188.817,1	12,70%
Carburants	84.044,8	5,66%
Lloguer maquinària	98.437,2	6,62%
Altres despeses boví	74.411,7	5,01%
Sous i salaris	124.285,3	8,36%
Altres	217.666,0	14,65%
TOTAL	1.486.227,4	100,00%

Font: Elaboració pròpia a partir de les dades de la «Red Contable Agrícola Nacional». Ministerio de Agricultura, pesca y alimentación.

«Els municipis amb llocs més grans tenen més rendiment per quartera...» (Foto: J.M. Vidal).

El valor total de les despeses és de 1.486,2 milions de pessetes l'any 1988. Les partides més importants són els adobs i, sobretot, el pinso, que, en conjunt, sumen el 59,7% de totes les despeses. Aquestes dues partides incorporen un gran component de costos d'insularitat, ja que resulten encarides pels nòlits que s'han de pagar pel seu trasllat des de l'exterior de Menorca. Carburants i lloguer de maquinària suposen en conjunt un 12,3%, el que demostra l'elevada mecanització del sector. Per contra, els sous i salaris només representen el 8,4%, fidel reflex que les explotacions són de tipus familiar, sense quasi recurs a mà d'obra aliena al «lloc».

Ja disposem dels elements necessaris per a mostrar el producte agregat i certes mesures de rendiment de Menorca, informació continguda al quadre que ve a continuació.

QUADRE 3

Producció agregada i mesures de rendiment. Any 1988

	Total en milers ptes.	Percent. del producte brut
Producte brut	3.768.732,7	100,00%
Reocupació	858.7328,3	22,79%
PFA	2.909.942,4	77,21%
Despeses explotació	1.486.227,4	39,44%
VAB a preus mercat	1.423.764,0	37,07%
Subvencions-Impostos indirectes	26.366,0	0,70%
VAB a cost de factors	1.450.130,0	37,77%
Amortitzacions	282.359,5	7,49%
Renda agrària	1.167.771,5	29,58%
Renda per càpita	628.848	
Renda per ocupat	1.148.251	
Renda per lloc	2.363.910	
Benefici presumpte pagès amitger	1.128.532	

Font: Elaboració pròpia, utilitzant alguns valors de *Dades Balears. 1986*, obra citada.

El Valor Afegit Brut (VAB) del sector agropecuari, a preus de mercat, és de 1.423,8 milions de pessetes, el que equival al 1,8% del VAB de Menorca (4). La renda agrària, per la seva part, ascendeix a 1.167,8 milions de pessetes, el que dóna una renda per càpita de tan sols 628.848 ptes., que equival al 69% de la renda per càpita d'Espanya de 1988 i al 50% de la renda per càpita de Balears. Si la renda per càpita informa de la renda relativa dels habitants del sector, en aquest cas del sector agropecuari de Menorca, la renda per ocupat és una mesura de la rendibilitat d'aquest sector. La renda per ocupat agrari és de 1.148.351 ptes., aproximadament un 47,3% de la mitjana d'Espanya el mateix any, indicatiu d'una baixa productivitat de la població ocupada.

El benefici presumpte del pagès amiter s'ha estimat dividint per dos tots els conceptes que incorpora la renda agrària: el producte final agrari, les despeses d'explotació, les subvencions netes i les amortitzacions. El resultat és que els pagesos amitgers rebien una mitjana de 1.128.532 ptes. l'any 1988. Aquesta estimació pot estar infravalorada pel fet que, com que en l'actualitat els pagesos amitgers no paguen la meitat de les inversions, ja que els senyors tendeixen a aportar més de la meitat d'aquestes despeses (5), no és correcte deduir de la seva part la meitat de les amortitzacions. Si s'efectua aquesta correcció, s'obté una renda per pagès amiter de 1.157.111 ptes.; com que el promig d'habitants d'un lloc és de 3,76 persones, la renda per càpita dels pagesos amitgers és de només 307.815 ptes. Si la renda per càpita agrícola era baixa, la renda que realment tenen la majoria dels treballadors del sector, els pagesos amitgers, és encara molt més reduïda. Respecte d'aquest punt convé efectuar dos tipus de matisacions. En primer lloc, aquesta és la renda procedent de l'activitat agropecuària; és bastant freqüent complementar aquesta renda amb ingressos procedents dels altres sectors, tant de la indústria com dels serveis. En segon lloc, l'autoconsum de productes del lloc (inclòs en gran part a l'apartat d'«altres») també fa augmentar la renda dels pagesos amitgers. Tampoc s'ha de sobreestimar l'efecte d'aquestes correccions, ja que la diferència entre la renda per càpita mitjana de Menorca i la renda per càpita del pagès amiter és tal que aquestes no podem mai arribar a eliminar-les.

Per confirmar el valor estimat de la renda per càpita del pagès amiter no hi ha res millor que acudir a la resposta dels pagesos; a l'enquesta de què s'ha parlat a la introducció se'ls demanà aquest valor i el promig de tota Menorca fou d'1.042.677 ptes. (6), és a dir un 9,9% menys del resultat que hem

(4) La dada del VAB de Menorca s'ha extret de Guillem López Casanovas (1990).

(5) Veg. Marí, Sergi (1991) ó Méndez, Alfons (1991) per a un tractament exhaustiu del tema de les inversions als llocs amitgers.

(6) Veg. Méndez, Alfons. Op. cit.

estimat. Per tant, si ha existit error és per excés i no per defecte. De totes formes, considerant la tendència general a declarar ingressos inferiors als reals, una infradeclaració del 10% és bastant acceptable i el valor que hem donat es deu aproximar prou bé a la realitat.

3. Estudi comparatiu dels ingressos del sector agropecuari entre els municipis de Menorca

A continuació, i com a pas previ a l'obtenció de la producció agregada dels diferents municipis, s'han analitzat les fonts d'ingressos dels llocs d'aquests municipis per donar una visió de la seva estructura productiva. Als quadres 4 al 10 s'inclouen els valors dels ingressos desglossats per municipis.

Convé que ens centrem primer en els derivats del vacú, en esser la parti-

QUADRE 4
Ingressos per municipis: MAÓ - ES CASTELL
(en milers ptes.). Any 1988

	Ingressos	Percentatges respecte del total d'ingressos
Llet	237.715	44,19%
Formatge	133.425	24,80%
Làctics	371.141	48,99%
Vedells mamons	15.630	2,90%
Vedells acabada munyida	47.843	8,89%
Vedells d'engreix	6.929	1,30%
Vedells vacú	70.403	13,09%
Total derivats vacú	441.544	82,08%
Carn oví	10.609	1,97%
Carn porcí	8.954	1,66%
Ous	3.519	0,65%
Farratges	53.164	9,88%
Gra	15.243	2,83%
Palla	4.884	0,91%
Altres	91.446	17,00%
TOTAL INGRESSOS	537.917	100,00%

Font: Elaboració pròpia.

QUADRE 5
Ingressos per municipis: SANT LLUÍS (en milers ptes.). Any 1988

	Ingressos	Percentatges respecte del total d'ingressos
Llet	10.304	31,56%
Formatge	2.034	6,23%
Làctics	12.338	37,79%
Vedells mamons	330	1,01%
Vedells acabada munyida	5.861,38	17,95%
Vedells d'engreix	2.718,64	8,33%
Vedells vacú	8.910	27,29%
Total derivats vacú	21.248	65,08%
Carn oví	963	2,95%
Carn porcí	1.608	4,92%
Ous	320	0,98%
Farratges	1.368	4,19%
Gra	475	1,45%
Palla	140	1,88%
Altres	6.530	20,00%
TOTAL INGRESSOS	32.651	100,00%

Font: Elaboració pròpia.

da més important, ja que supera el 65% dels ingressos a tots els municipis. Els municipis més especialitzats són Maó-Es Castell (7), Es Migjorn i Ferreries (en aquest grup els derivats del vacú tenien un pes de un 82% del total dels ingressos); el menys especialitzat és Sant Lluís, amb el 65% (8).

Als altres municipis, els valors són pròxims al 78%. A l'apartat de làctics, la llet és el producte que aporta més ingressos a tots els municipis, excepte a Ciutadella, on el predomini del formatge és aclaparador, ja que té un pes més de deu vegades superior al de la llet. Els més lleters són, per contra, Alaior (la llet té un pes 3,7 vegades superior al formatge), Sant Lluís (cinc

(7) Els resultats del municipi d'Es Castell es van integrar en el del veí municipi de Maó per la poca activitat agropecuària del primer municipi.

(8) Aquests percentatges són diferents dels del quadre 1, ja que aquells es refereixen al PFA i els que donem ara al producte brut agrari.

vegades més) i Maó-Es Castell (1,78 vegades). Així es pot concloure que, mentre que el Llevant de Menorca (Maó-Es Castell, Sant Lluís i Alaior) és lleter, el Ponent és formatger.

Pel que fa a la venda de vedells, aquests aporten més ingressos a Llevant. Això és degut, en gran part, al fet que en aquesta part de l'illa els vedells es venen més en acabar la temporada de munyida, mentre que a Ponent es venen més mamons, que aporten menys recursos. Pel que fa als vedells d'engreix, la major importància com a font d'ingressos la tenen a Sant Lluís (un 8% del total) i a Alaior i Ferreries (a tots dos al voltant del 4%).

Deixant els derivats del vacú, la producció d'oví i porcí representa, en conjunt, més del 8% del producte brut agrari a Ciutadella, el municipi més «càrnic» de l'illa, i el 7,9% a Sant Lluís, el segon. Aquesta producció també té importància a Alaior (5'2%), i és inferior al 4% als altres municipis. Si es

QUADRE 6

Ingressos per municipis: ALAIOR (en milers ptes.). Any 1988

	Ingressos	Percentatges respecte del total d'ingressos
Llet	202.813	49,50%
Formatge	54.459	13,30%
Làctics	257.271	62,80%
Vedells mamons	12.630	3,08%
Vedells acabada munyida	33.552	8,19%
Vedells d'engreix	14.652	3,58%
Vedells vacú	60.834	14,85%
Total derivats vacú	318.105	77,63%
Carn oví	10.296	2,51%
Carn porcí	10.862	2,65%
Ous	2.684	0,66%
Farratges	56.890	13,88%
Gra	8.124	1,98%
Palla	2.805	0,68%
Altres	61.466	15,00%
TOTAL INGRESSOS	409.767	100,00%

QUADRE 7
Ingressos per municipis: ES MERCADAL (en milers ptes.). Any 1988

	Ingressos	Percentatges respecte del total d'ingressos
Llet	272.905	35,94%
Formatge	248.410	32,72%
Làctics	521.315	68,66%
Vedells mamons	35.310	4,65%
Vedells acabada munyida	35.601	4,69%
Vedells d'engreix	5.818	0,77%
Vedells vacú	76.729	10,11%
Total derivats vacú	598.044	78,76%
Carn oví	11.280	1,49%
Carn porcí	13.438	1,77%
Ous	4.672	0,62%
Farratges	87.839	11,57%
Gra	32.828	4,32%
Palla	11.192	1,47%
Altres	91.115	12,00%
TOTAL INGRESSOS	759.293	100,00%

Font: Elaboració pròpia.

consideren aquestes dues fonts d'ingressos per separat, es constata que els ingressos que aporta el porcí són superiors als de l'oví, excepte a Maó-Es Castell i a Es Migjorn, on la situació s'inverteix. A Alaior i Es Mercadal, tot i dominar el porcí, hi ha una situació de pràctica igualtat entre ambdues fonts d'ingressos. El desequilibri en favor del porc és fort sobretot a Sant Lluís, Ferreries i Ciutadella. S'ha de fer notar la gran coincidència entre les zones en què domina el porc i en les quals ho fa el formatge, ja que és tradicional alimentar els porcs amb el scrigot, subproducte de l'elaboració del formatge.

Els ous són una producció minoritària que aporta menys de l'1,1% a tots els municipis, essent la tònica que suposi el 0,65%. Quant als herbacis, estan aquí inclosos, malgrat que en la seva major part es dediquin a l'autoconsum. Es Mercadal és el municipi en què farratges, gra i palla tenen més pes; també obtenen uns ingressos relativament elevats Alaior i Ferreries. Al gra obtenen

QUADRE 8

Ingressos per municipis: ES MIGJORN (en milers ptes.). Any 1988

	Ingressos	Percentatges respecte del total d'ingressos
Llet	70.680	43,39%
Formatge	45.984	28,23%
Làctics	116.664	71,62%
Vedells mamons	5.490	3,37%
Vedells acabada munyida	8.458	5,19%
Vedells d'engreix	3.021	1,85%
Vedells vacú	16.969	10,42%
Total derivats vacú	133.633	82,04%
Carn oví	4.284	2,63%
Carn porcí	2.040	1,25%
Ous	991	0,61%
Farratges	16.620	10,20%
Gra	3.438	2,11%
Palla	1.890	1,16%
Altres	21.177	13,00%
TOTAL INGRESSOS	162.896	100,00%

Font: Elaboració pròpia.

QUADRE 9
Ingressos per municipis: FERRERIES (en milers ptes.). Any 1988

	Ingressos	Percentatges respecte del total d'ingressos
Llet	172.569	43,04%
Formatge	106.083	26,46%
Làctics	278.652	69,50%
Vedells mamons	14.610	3,64%
Vedells acabada muniyida	16.354	4,08%
Vedells d'engreix	18.445	4,60%
Vedells vacú	49.409	12,32%
Total derivats vacú	328.061	81,83%
Carn oví	4.655	1,16%
Carn porcí	9.495	2,37%
Ous	3.657	0,91%
Farratges	47.652	11,89%
Gra	4.422	1,10%
Palla	2.977	0,74%
Altres	52.120	13,00%
TOTAL INGRESSOS	400.919	100,00%

Font: Elaboració pròpia.

QUADRE 10
Ingressos per municipis: CIUTADELLA (en milers ptes.). Any 1988

	Ingressos	Percentatges respecte del total d'ingressos
Llet	57.534	5,81%
Formatge	614.732	62,12%
Làctics	672.266	68,34%
Vedells mamons	44.400	4,49%
Vedells acabada munyida	43.666	4,41%
Vedells d'engreix	18.233	1,84%
Vedells vacú	106.299	10,74%
Total derivats vacú	778.565	78,67%
Carn oví	25.555	2,58%
Carn porcí	60.028	6,07%
Ous	5.510	0,56%
Farratges	80.724	8,16%
Gra	29.377	2,97%
Palla	9.866	1,00%
Altres	158.340	16,00%
TOTAL INGRESSOS	989.626	100,00%

Font: Elaboració pròpia.

un percentatge important, a més d'Es Mercadal, Ciutadella i Maó-Es Castell. A la palla destaca Sant Lluís (9). L'apartat d'«altres» —fonamentalment productes hortofructícoles— es va elaborar a partir de les xifres de distribució de les terres de regadiu, instal·lacions de regada i altres similars, i el resultat va ésser donar un major pes a Sant Lluís, Maó-Es Castell i Alaior.

4. Renda agrària i mesures de rendiment als diferents municipis de Menorca

Per a l'elaboració de la renda agrària dels municipis de Menorca, s'ha

(9) El motiu és que Es Mercadal és el municipi amb els majors rendiments en termes físics dels conreus; Alaior també té uns elevats rendiments. Per a un estudi de rendiments en termes físics, veg. Méndez, op. cit.

seguit un procediment anàleg al que es va seguir per a estimar la renda agrària de Menorca, a partir de la xifra del producte brut de cada municipi. El resultat es troba al quadre 11.

QUADRE 11
Producció agregada (en milers ptes.). Any 1988

	Maó-Es Cast.	Sant Lluís	Alaior	Es Merc.	Es Migjorn	Ferrerries	Ciutadella
Producte brut	537.917	32.651	409.767	759.293	162.896	400.919	989.626
Ingressos reocupació	142.294	5.441	115.956	209.173	41.106	103.458	235.107
Producte final agrari	395.623	27.210	293.811	550.120	121.790	297.461	754.519
Despeses atribuïbles	202.061	13.594	150.061	280.969	62.203	151.926	385.364
V.A.B. a preus de mercat	193.562	13.616	143.750	269.151	59.587	145.535	369.155
Subvenc. netes	3.585	123	1.302	2.439	540	1.319	3.345
V.A.B. a cost de factors	197.147	13.739	145.052	271.590	80.127	146.854	372.500
Amortitzac.	37.738,4	1.371,3	24.964,5	54.447,4	10.669,1	30.919,1	79.624,1
Renda agrària municipal	159.408,6	12.367,7	120.087,5	217.142,6	49.457,9	115.934,9	292.875,9

Font: Elaboració pròpia.

Les despeses han estat atribuïdes en funció del producte final agrari de cada municipi. No és una solució òptima, en no recollir el fet que alguns municipis poden fer majors estalvis de costos que altres, però és l'única factible, ja que no es disposa d'informació de despeses desglossada per municipis. Pel que fa a l'atribució de les amortitzacions, s'ha tingut en compte el diferent grau de capitalització dels municipis (10), assignant un percentatge superior als més capitalitzats (Ciutadella, Ferrerries i Es Mercadal). El municipi amb

(10) Les dades de capitalització per municipis van esser obtingudes de l'estudi mencionat a la introducció. Veg. Méndez, op. cit.

una major renda agrària total és Ciutadella (el més extens i amb major nombre de llocs), seguit d'Es Mercadal i Maó-Es Castell; la menor renda la tenen els més petits: Sant Lluís i Es Migjorn.

Al quadre següent figuren la renda per càpita i les mesures de rendiments.

QUADRE 12
Mesures de rendiment (milers ptes). Any 1988

	Maó-Es Cast.	Sant Lluís	Alaior	Es Merc.	Es Migj.	Ferrerries	Ciutadella
Renda per càpita	473.022	213.236	529.020	670.193	677.505	560.072	483.294
Renda per ocupat	932.214	343.547	1.062.721	1.316.016	1.206.209	1.044.459	770.726
Renda per lloc	1.594.086	588.938	1.876.367	2.616.176	2.150.343	2.229.517	1.939.576
Renda per quartera	21.673,5	20.162,2	29.086,4	25.221,0	18.882,5	26.691,2	22.506,1
Renda per vaca de muniar	84.836,9	91.072,9	88.009,7	90.997,43	81.218,58	87.541,9	81.666,4
Pro memòria							
Població municipal	337	58	227	324	73	207	606
Població ocupada	171	36	113	165	41	111	380

Font: Elaboració pròpia.

La *renda per càpita* és superior a la mitjana a Es Mercadal i Es Migjorn, és un poc inferior a la mitjana a Ferreries i Alaior, bastant menor a Ciutadella i Maó-Es Castell, i inferior a la meitat de la mitjana a Sant Lluís. Això pel que fa la renda agrària dels municipis. El municipi més productiu, segons el que indica la *renda per ocupat*, és, clarament, Es Mercadal; Es Migjorn queda en segon lloc. Alaior és, comparativament, més productiu que ric, a l'igual que Maó-Es Castell; a Ferreries i Ciutadella, la situació és la inversa i són menys productius que rics. Aquestes discrepàncies s'expliquen perquè Alaior i Maó, amb una menor població dedicada al conreu del camp, obtenen una producció major que Ferreries i Ciutadella, respectivament, però, en viure-hi una població superior, en promig són menys rics.

«La renda dels pagesos amitgers és encara més reduïda...» (Foto: J.M. Vidal).

Respecte de la *renda per lloc*, el primer municipi, i destacat, és Es Mercadal, amb més de 2,5 milions de renda agrària per lloc, seguit en aquest cas per Ferreries i Es Migjorn; a continuació vénen Ciutadella i Alaior. Les rendes més baixes per lloc s'observen a Sant Lluís i Maó. La renda per lloc dóna informació sobre la producció dels llocs i està, en conseqüència, notablement influïda per les dimensions dels llocs que, no cal dir-ho, són diferents a cada municipi de Menorca. Aquesta és la raó que les diferències que existeixen siguin molt accentuades, ja que el municipi amb el sector agropecuari més productiu obté 2,5 vegades més que el municipi amb un sector agropecuari menys productiu. Per eliminar l'efecte de la dimensió dels llocs, s'ha construït la variable *renda per quartera sembrada* (11), que indicarà, en termes relatius a la superfície sembrada dels llocs, quins són els municipis més productius. Aquest índex recollirà, en conseqüència, diferències en la fertilitat de la terra, economies d'escala (12) i diferències en la direcció de l'explotació agrària, en atenció als conreus i al ramat. El municipi amb una major renda per quartera és Alaior; a continuació vénen Ferreries i Es Mercadal. Aquests tres municipis formen el grup dels més productius. En un segon grup es troben Maó-Es Castell i a Ciutadella i, per últim, a Es Migjorn i Sant Lluís, la productivitat per quartera és la menor de l'illa.

Comparant la renda per quartera i la renda per lloc, es descobreix que l'elevada renda per lloc d'Es Migjorn té el seu origen únicament en la gran dimensió dels llocs. A Alaior, passa el contrari: s'obté una elevada renda per quartera, però la renda per lloc és baixa per les reduïdes dimensions dels llocs. Aquest índex ens revela que la dimensió dels llocs no és l'únic determinant de la productivitat per quartera, ja que municipis amb llocs petits obtenen bons resultats per quartera (el ja citat cas d'Alaior i Ferreries) i municipis amb llocs grans, en canvi, tenen una baixa productivitat (Es Migjorn). No obstant, als municipis més significatius sí que hi ha una certa correlació entre major tamany de les explotacions i majors productivitats per quartera.

Si el que es compara són els rendiments per quartera i els rendiments per ocupat, es constata que a Es Migjorn la renda per ocupat és superior a la renda per quartera: en termes relatius, el treball aporta més que la terra; la situació s'inverteix a Ferreries i Ciutadella, on la terra aporta més que el treball. Aquest fet s'explica perquè a Es Migjorn els pagesos treballen una gran quantitat de terres i, és clar, cadascun en treu molt, encara que no en treuen

(11) Una quartera menorquina equival a 2/3 parts d'una hectàrea, és a dir 6.666,6 m².

(12) Per economies d'escala s'entenen els increments en la producció més que proporcionals als increments en la utilització de factors productius (en aquest cas, especialment, increments en la dimensió de l'explotació agrària).

gaire per quartera treballada. A Ferreries i Ciutadella passa a l'inrevés: el pagès té menys terres, però en treu més per unitat treballada.

Per últim, es presenta el *rendiment presumpte per vaca munyida*, un indicador que s'ha de prendre amb precaucions, ja que els derivats del vacú no tenen la mateixa importància a tots els municipis, com ja s'ha fet notar, si bé les diferències són, en general, reduïdes. Aquesta és precisament la raó que el millor rendiment presumpte el tengui Sant Lluís, ja que és el municipi en què una menor part dels ingressos prové del vacú. Deixant de banda aquest valor, el municipi amb un major aprofitament presumpte del vacú és Es Mercadal, seguit d'Alaior i Ferreries; els pitjors rendiments es donen a Maó-Es Castell, Ciutadella i Es Migjorn. Si es compara amb la renda per quartera, es veu que, en termes relatius, a Es Mercadal i a Maó-Es Castell la renda per vaca és superior a la renda per quartera, i que el contrari es dona a Alaior, Ferreries i Ciutadella. En relació a la renda per ocupat, només destaca Es Migjorn, que té una gran renda per ocupat i una reduïda renda per vaca.

5. Conclusions

A continuació oferim un resum de les conclusions que hem anant presentant en relació a cadascun dels municipis:

a) Es Mercadal és el municipi amb millors resultats, sobretot quant al rendiment per lloc, per ocupat i per vaca, la qual cosa demostra que, dins la seva bona situació, allò que prima és el maneig del bestiar vacú i que els pagesos són molt productius. En canvi, en tenir un gran nombre d'inactius, la renda per càpita és un poc inferior al que es podria esperar.

b) Ferreries és el segon municipi en renda per lloc gràcies a una elevada rendibilitat per quartera, indicativa d'un bon aprofitament del terreny i de l'existència d'economies d'escala. En contraposició, la renda per ocupat és baixa, indicatiu de l'existència d'atur encobert.

c) Es Migjorn és el tercer municipi en renda per lloc; aquesta prové de la gran dimensió dels llocs i de l'elevada renda per ocupat generada. L'alta renda per ocupat demostra que les jornades de treball deuen ésser o més llargues o més intenses que a la resta de municipis. La renda per càpita és alta, i la població inactiva deu ésser baixa.

d) Ciutadella té una renda per lloc baixa (la quarta), a causa del seu reduït rendiment per ocupat i per vaca, per la qual cosa les atencions al vacú deuen ésser menors que a la resta.

e) Alaior, malgrat que té la cinquena renda per lloc, té uns rendiments molt bons, el que demostra que aquesta baixa renda és únicament atribuïble al reduït tamany dels llocs. Destaca per tenir el millor rendiment per quartera.

f) Maó-Es Castell té una renda per lloc encara inferior a la d'Alaior, però en aquest municipi no és tan sols perquè els llocs siguin petits, ja que la rendabilitat general és baixa. Els millors resultats els obté en el maneig del bestiar boví, amb un rendiment per vaca acceptable.

g) Sant Lluís té uns rendiments molt menors que els de la resta, cosa que no s'explica sols perquè els llocs siguin petits: els rendiments són molt petits en totes les variables que es considerin, especialment la renda per ocupat.

Com a síntesi, els municipis amb uns llocs més grans tenen, en general, uns rendiments superiors per quartera, per ocupat i per vaca (Es Mercadal, Ferreries), i els que tenen llocs petits, els tenen inferiors (Maó-Es Castell, Sant Lluís); però hi ha excepcions, com el cas d'Alaior que, amb uns llocs bastant petits, té uns bons rendiments. Aquest fet requereix dos tipus de comentaris:

- Cal considerar si existeixen diferències en la fertilitat i condicions d'aprofitabilitat de la terra que expliquin els diferents rendiments.

- Hi ha indicis que, particularment en alguns municipis (com Ciutadella o potser un poc el cas de Maó-Es Castell), s'està treballant amb uns elevats graus d'ineficiència tècnica i econòmica. Per tant, cal augmentar els esforços per millorar els coneixements tècnics dels pagesos com a via d'increment de la productivitat del sector agropecuari de Menorca.

BIBLIOGRAFIA

Dades Balears 1986. Ciutat de Mallorca: Govern Balear.

Institut Balear d'Economia.

Informe anual. Apéndice estadístico. (1989) Madrid: Banco de España.

LÓPEZ CASASNOVAS, Guillem (1990) *La Economía de Menorca.*

Maó: Institut Menorquí d'Estudis.

MARÍ LÓPEZ, Sergi (1991) «El sector primari a Menorca» dins d'*Enciclopèdia de Menorca.* Maó: Obra Cultural de Menorca.

MÉNDEZ VIDAL, Alfons (1992) *La situació econòmica i social del camp de Menorca.* Maó: Unió de Pagesos i Institut Menorquí d'Estudis.

LES CONSEQÜÈNCIES DE LA «DESGRÀCIA» DE CIUTADELLA ANÀLISI DEL MANIFEST DE 1563

MIQUEL ÀNGEL CASASNOVAS I CAMPS (*)

1.- INTRODUCCIÓ

El saqueig turc de Ciutadella ha estat un dels episodis més estudiats de la història de Menorca. Des dels historiadors que hom ha convingut a anomenar «clàssics», el tema de la defensa de Ciutadella ha estat tractat per la pràctica totalitat dels historiadors i erudits locals amb més o menys encert. Nogensmenys, és més difícil trobar algun autor que s'hagi dedicat a estudiar les repercussions demogràfiques, socials i econòmiques que aquell fet luctuós va propiciar, si exceptuam els treballs de Cosme Parpal o els darrers estudis d'Andreu Murillo i Florenci Sastre.

En efecte, coneixem prou bé els esdeveniments del setge i saqueig per l'Acta de Constantinoble i, fins i tot, la llista de les persones capturades. Però queden encara a l'ombra diversos problemes referents al «dia després»: Com es repoblà Ciutadella i per extensió Menorca? Quin fou l'impacte econòmic sobre el sistema productiu? Fou efectiva la tasca de rescat dels captius? Què succeeix amb els seus patrimonis? Són molts els interrogants que poden sorgir i que encara esperen una resposta. En aquest article pretenem aportar un nou enfocament al tema de la «Desgràcia» de Ciutadella: l'estudi de les seves conseqüències en el decenni que la seguí, utilitzant com a font bàsica un document fiscal. I és que —si bé l'entramat institucional romangué gairebé intact—

(*) Historiador. Membre de l'Institut Menorquí d'Estudis.

te— són moltes les coses que canviaren a Menorca. I és que 1558 és una data cabdal per a la història de la Balear Menor: existeix un abans i un després del saqueig i destrucció de Ciutadella, i no tan sols per la tòpica desaparició de la documentació històrica.

Els anys posteriors al 1558 foren crítics. Calia la reconstrucció material —i moral— de Ciutadella, la reorganització de l'administració reial i municipal, així com procurar el repoblament de l'illa, tasques que no resultaren gens fàcils. A més, hem d'afegir-hi els plans d'evacuació de la població civil a Mallorca, deixant sols una guarnició militar, projecte aquest que al final no es consumà per l'oposició dels mateixos menorquins.

Per a l'estudi de les conseqüències socio-econòmiques del saqueig de Ciutadella ens basarem fonamentalment en l'anàlisi del manifest de béns de 1563, el primer que es confeccionà després de 1558, complementant-lo en alguns aspectes amb altres fonts, malgrat que en aquests anys la documentació no és tant abundosa com desitjaríem (1).

Els manifestes de béns eren les relacions dels contribuents subjectes passius de l'impost de la talla, amb el detall de la riquesa imposable de cadascun. La talla era un impost extraordinari que recaptaven les universitats per a complementar els seus ingressos ordinaris o bé per afrontar qualsevol despesa extraordinària —compres de cereals, pagament de deute públic, fortificació, etc—. La universitat determinava l'import de la talla i aquest es repartia entre els contribuents de forma proporcional a la seva riquesa segons les dades obrants en els manifestes (2). Si bé els manifestes no són tant exhaustius com ens agradaria, com a font històrica són més complets que els registres de talla, en detallar-nos no sols el patrimoni de cada contribuent, sinó també per aportar-nos altres dades interessants, com la propietat agrària, estratificació estamental, curadories d'heretats, i moltes altres informacions que, degudament elaborades, ens donen una radiografia bastant completa de la societat menorquina.

El manifest de 1563 es conserva actualment a l'Arxiu Històric Municipal de Ciutadella amb el número de llibre noranta-vuit. El títol de la portada és «Cadastre i manifest generals de lo any 1563». Enquadernat en pergamí, la portada es troba molt deteriorada. Consta de cent setanta-dos folis en paper, numerats correlativament, encara que no tots estan utilitzats. Els contribuents

(1) Les fonts documentals que hem treballat provenen, bàsicament, de l'Arxiu Històric Municipal de Ciutadella (A.H.M.C.) i de l'Arxiu Històric de Maó (A.H.M.).

(2) Per a una visió més extensa sobre els manifestes de béns a Menorca i l'impost de la talla vegeu Casanovas, M. A. (1991a).

consten relacionats per ordre alfabètic de prenom i agrupats pels termes on estaven domiciliats (3). Per mor de la tinta ferruginosa, el paper està força deteriorat en algunes parts, i es fa bastant difícil la seva transcripció.

Amb la finalitat de donar a aquest article un enfocament temàtic coherent, començarem estudiant els efectes materials del saqueig turc de 1558. Veurem a continuació la distribució dels patrimonis segons el manifest de 1563, comparant Maó i Ciutadella. Tractarem també la problemàtica de les heretats dels captius, tema inèdit, però de gran interès per a la ulterior consolidació de patrimonis importants, així com els processos de promoció social i regeneració dels estaments delmats. El darrer apartat serà un intent d'aproximació a l'impacte demogràfic i a la repoblació mitjançant l'onomàstica.

És clar que amb aquest treball no pretenem assentar conclusions definitives, sinó que és sols un primer intent de copsar la problemàtica social i econòmica de les greus conseqüències del saqueig de Ciutadella i deixar obertes algunes vies per a futures investigacions.

2. LES CONSEQÜÈNCIES ECONÒMIQUES DEL SAQUEIG DE CIUTADELLA

El saqueig de Ciutadella fou, alhora que desastre demogràfic, una autèntica catàstrofe econòmica. En efecte, la majoria dels captius eren homes i dones en edat activa, per la qual cosa l'illa quedava mancada de bona part de la població productiva. D'altra banda, ens trobam amb la desfeta del sistema productiu, que no afectà sols a les activitats urbanes, sinó també a les agropècuàries. Al respecte, és prou aclaridora la carta de la Infanta Doña Joana, governadora d'Espanya en absència del seu germà Felip II: *«... fue la voluntad de Dios nuestro señor que dicha villa fuesse entrada por fuerça de armas y puesta a fuego y a sangre matando sin piedad a todos los vezinos della y cavivando sus mugeres y hijos sin perdonar a nadie, quemando las yglesias y monasterios y usando de grandes fuerças, robos y crueldades no perdonando los animales y ganados que assi bien fueron muertos en los terminos de dicha villa y dos leguas en rededor della que hallaron en numero de mas de dos mil y quinientas cabezas de ganado mayor y mas de veynte cinco mil menores en tal manera que la dicha villa ha quedado del todo despoblada, destruyda,*

(3) En un primer moment, sols poguérem treballar les dades corresponents als termes de Ciutadella i Maó, car la major part d'Alaior i la totalitat del terme d'Es Mercadal i Castell de Santa Àgueda semblaven perduts. Nogensmenys, dins un dels molts lligalls que encara resten per classificar a l'arxiu ciutadellenc, l'arxiver Florenci Sastre va poder localitzar i posar al nostre abast la part que mancava, la qual cosa volem agrair-li des d'aquestes pàgines.

arruynada y quemada y sin nenguna posibilidad ni arbitrio de tornarse a poblar ni rehazer sino con gran dificultad y discurso de tiempo...» (4).

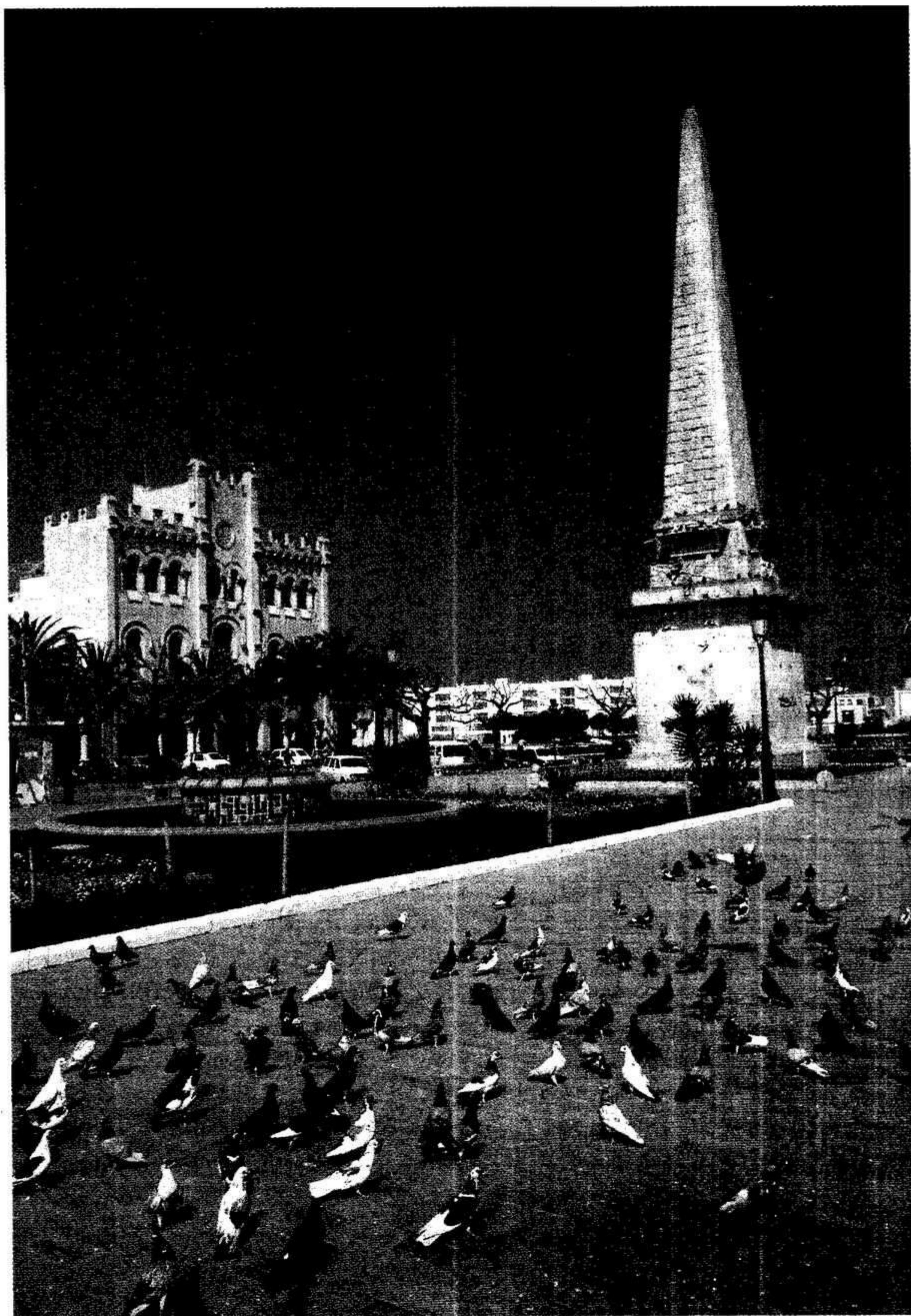
El sector agro-pecuari era sens dubte el puntal de l'economia illenca durant l'Antic Règim. El fragment de carta de la infanta Joana que hem citat és prou eloqüent quant als efectes en el camp menorquí: destrucció d'explotacions agràries, en una política de «terra cremada», en un radi de devers deu quilòmetres (5); matança del bestiar, desaparició per mort o captivitat de la majoria dels que treballaven la terra... Els efectes no van trigar a fer-se notar. El bestiar era la principal font d'ingressos de l'illa, bé per la seva exportació directa, bé per la dels seus derivats, principalment llana i formatges, però també carns salades. Aquestes exportacions contribuïen de forma decisiva a equilibrar una balança comercial crònicament deficitària per mor de les importacions de cereals i molts productes manufacturats. D'altra banda, els turcs devien destruir fàcilment la collita de cereals, pel fet d'ésser el juliol el mes dedicat a les tasques de batre a les eres. El que sí que hem pogut constatar és que ja a l'hivern de 1559 els escassos supervivents que habitaven Ciutadella acusaven la manca de blats. A més, malgrat la crítica situació ramadera, trobam repetides queixes dels jurats per les exportacions indiscriminades de bestiar boví «*lo que verteix en dany de la conratio y cultura de la terra... y assí los incolars com volen un parell de bous nols poden haver...»* (6).

El sector manufacturer es veié afectat també per la captivitat de la majoria dels seus membres. No és sorprenent, doncs, que la política de repoblament afavorís amb exempció d'impostos els que volguessin establir-se a Menorca després del saqueig. Trobam, així, a les llistes dels afavorits amb la «franquesa de capellà» paraires, teixidors, fusters, sabaters i altres menestrals i professionals necessaris per al bon funcionament de l'economia menorquina.

(4) Arxiu de la Corona d'Aragó. Cancelleria, sèrie Maioricarum Reg. 4.018 foli 158 v. Citada per Florenci Sastre (1984).

(5) Alguns dels fugitiu de la desfeta de Ciutadella que arribaren fins al Toro declararen posteriorment que fins a les immediacions de la citada muntanya les possessions estaven deshabitades (Sastre, F. 1984). En el manifest de 1563 consta que la possessió d'Alfurí es trobava «desbustada», per la qual cosa el seu valor imposable era nul. D'altra banda, sabem que hi hagué desembarcaments de turcs a altres zones de Menorca i que, fins i tot, arribaren fins a les immediacions d'Alaior.

(6) Arxiu Històric Municipal de Ciutadella (A.H.M.C.) llibre primer de *Determinacions tant de General com d'Ordinari* foli 72 v. Sessió del dia 2 de juliol de 1560. Anteriorment, el dia 8 de maig de 1559, els jurats ja havien elevat una súplica al governador, Joan de Cardona i Rocabertí perquè no concedís més llicències de tretes de bestiar, moltons, anyells i boví. No estarà de més advertir que el mateix governador i el seu pare estaven directament implicats en l'exportació del bestiar.

La plaça d'es Bom, amb el monument que commemora «sa desgràcia». (Foto: J.M. Vidal).

Durant la baixa Edat Mitjana i bona part de l'Edat Moderna, el sector manufacturer més important de Menorca era el tèxtil, especialment pel que fa a les professions de paraires i teixidors. Aquest sector quedà tan reduït quant al nombre dels seus integrants que l'any 1562 els sobreposats dels paraires i teixidors elevaren una súplica als jurats perquè fossin integrats dins la confraria de Sant Bernardí, provisionalment, els sastres, blanquers i assaonadors, puix no es podien afrontar les despeses comunes. D'altra banda, el sector tèxtil va patir les conseqüències de la manca de primeres matèries, principalment llana, per la matança de bestiar. El sector menestral trigaria encara alguns anys a poder-se recuperar del cop.

La manca de numerari i la destrucció del sistema productiu va enrunar també el comerç, malgrat que no puguem apropar-nos a la seva quantificació. Més notícies tenim quant a les repercussions financeres, tant públiques com privades. La documentació ens parla de la desfeta del mercat dels censals i violaris: no és rar trobar al cadastre de 1563 declarants que manifesten no cobrar la totalitat o part dels seus censals, per la qual cosa no se'ls computen en determinar la base imposable (7). A més a més, la destrucció de la documentació pública devia incidir en una inseguretat jurídica. Com justificar la percepció dels censals? Qui era el beneficiari de les rendes, després de la desaparició dels seus legítims propietaris? El camp pareixia adobat per a afavorir els abusos, com malhauradament va succeir.

Així mateix, els efectes sobre les malmeses finances municipals (8) foren dobles: d'una banda, la destrucció de Ciutadella va suposar la minva d'ingressos i l'acumulació de despeses extraordinàries tals com la reparació de muralles, el restabliment de l'administració i la tramesa de nombrosos síndics a la Cort, a Mallorca i a altres parts per sol·licitar ajuts. D'altra banda, la Universitat General s'excusà amb la desfeta de Ciutadella per no fer efectives, durant bastants anys, les pensions degudes als creditors mallorquins i catalans. Així, trobam una apressada carta d'un dels principals creditors, Mn. Burgues de Ciutat de Mallorca, el qual escriu als jurats el 14 de febrer de 1569 reclamant les quantitats que la Universitat deu de pensions acumulades a l'heretat del seu pare, Ramon, i del seu difunt germà, Joanot.

Just assabentada la princesa Joana, —governadora d'Espanya en absència del seu germà Felip II— del desastre ocasionat per l'armada turca a Menorca,

(7) L'estudi dels cadastres i manifestos ens demostra que la major part de la riquesa era configurada pels censals. Els censals gravaven, en la seva majoria, propietats immobiliàries i, especialment, les possessions i finques rústiques.

(8) Sobre la situació de les finances de la Universitat General de Menorca abans de la destrucció de Ciutadella, vegeu Sastre Portella, F. 1989.

dictà una sèrie de mesures encaminades, si més no, a pal·liar les conseqüències del saqueig. A les disposicions de la princesa Joana, en seguiren altres del mateix Felip II, així com les adoptades pels jurats de l'illa. En conjunt, es considerà Menorca, com diríem avui, «zona catastròfica» i es tendia a actuar en un quàdruple front:

a) Minorar la fiscalitat. En aquest sentit, la hisenda reial concedí exempció de delmes al terme de Ciutadella durant un període de deu anys (9). La princesa Joana demanà al Bisbe i Capítol de Mallorca que aplicassin la mateixa exempció de la part dels delmes que els pertocava. Així mateix, es manà al lloctinent del procurador reial a Menorca que no reclamàs el pagament dels censos del terme de Ciutadella ni les pensions endarrerides (10). Per contra, foren obligats a contribuir els soldats de la guarnició del castell de Sant Felip (11).

b) Reduir les càrregues municipals, condonant la pensió de 347 lliures anuals que la Universitat de Ciutadella pagava per la fàbrica del castell de Sant Felip (12).

Els jurats també actuaren demanant a la Cort una moratòria pel pagament de censals als creditors, al·legant que «*si los moros haguessen possehida la terra may ne haguere hagut res*». Demanaren que es concedís a Menorca els avantatges fiscals atorgats a Mallorca durant els anys posteriors a la Germania (13). No tots els creditors acceptaren de bon grat la moratòria, ja que els Burgues i Quint de Mallorca feren tot el possible per recuperar les pensions endarrerides.

c) Afavorir el repoblament de l'illa, concedint guiatges segons el privilegi atorgat pel rei Alfons Vè. l'any 1427 (14) i franqueses «de capellà» (15).

d) Propiciar i organitzar el rescat dels captius. Es va promoure, a iniciativa de la princesa Joana, un jubileu per tal de recaptar els fons necessaris per redimir els captius, tremetent síndics a Constantinoble. També es va subven-

(9) Sastre F. 1984. Aquesta disposició es féu extensiva a tots els que vinguessin a repoblar l'illa.

(10) A.H.M.C. Llibre 1r. de Cartes Reials. Carta datada el 14 de gener de 1559.

(11) Carta de la princesa Joana als Jurats de Menorca datada a Valladolid el dia 11 d'abril de 1559. A.H.M.C. Llibre Vermell foli 291 v.

(12) Carta de Felip II al procurador reial de Mallorca datada a Aranjuez el dia 27 de desembre de 1561. A.H.M.C. Llibre Vermell foli 243-243 v.

(13) A.H.M.C. Llibre 1r. de Determinacions foli 74-74 v. Sessió del dia 16 de juliol de 1560.

(14) Privilegi datat a València el dia 20 de gener, pel qual es concedia amnistia i salvaguarda perpètua als repobladors de Menorca, a excepció dels acusats de crims de lesa majestat, encunyació de moneda falsa i sodomia. A.H.M.C. Llibre Vermell folis 86-87 v.

(15) La «franquesa de capellà» era l'exempció de tributs durant un període determinat -en aquest cas per 10 anys- que equiparava fiscalment els seus beneficiaris amb el clergat.

cionar algun particular que anà a la capital otomana per rescatar els seus familiars.

Les mesures de repoblament ja s'havien fet notar quan es confeccionà el manifest de béns de 1563. Cinc anys després del saqueig, ja havien pogut tornar alguns captius —gent majoritàriament d'un cert nivell econòmic, com veurem— i atorgat 38 guiatges i 49 franqueses (16).

L'estudi dels successius manifestes de béns que es conserven ens permet besllumar la recuperació econòmica i demogràfica de l'illa de Menorca en els darrers decennis del segle XVI (17).

Certament, aquesta recuperació, tant de l'economia com de la població, es posa de manifest, de forma especial, en el darrer quart del segle. Podem afirmar que l'any 1600 la commoció del saqueig de Ciutadella estava materialment superada, malgrat que encara quedaven dins la població cases cremades i en runes (18). L'evolució del número de contribuents i de les bases imposables reflecteix aquest fet. Malgrat això, la recuperació de l'economia mantingué —i en certs aspectes, va incrementar— importants desequilibris sectorials ja presents abans de 1558, com l'endeutament de les universitats i el dèficit estructural de la producció bladera, amb la conseqüent dependència externa (19). L'exportació indiscriminada de llanes, formatges i bestiar per subvenir els dèficits de la balança comercial va amenaçar en certes ocasions a desabastar el mercat illenc, motivant les protestes dels sectors afectats (20).

La important recuperació demogràfica, especialment el darrer quart del segle, agreujà la situació en incrementar la demanda dels productes de primera necessitat i accentuar els dèficits de la producció de cereals, pel que Menorca travessà freqüents crisis de subsistències (21).

(16) Florenci Sastre (1986) publicà la relació dels guiatges i franqueses concedits des de 1558 i 1573. Val a dir que molts, per no dir la major part, dels beneficiaris d'aquests salconduits passaven a residir a Menorca amb llurs famílies, encara que també s'ha de tenir en compte que alguns renunciaren davant les dificultats que trobaren a l'illa devastada.

(17) Es conserven del segle XVI a l'A.H.M.C. els següents llibres de manifestes de béns: 1563, 1575, 1580, 1585, 1588 (aquest es confeccionà com els «estims» de Mallorca) i 1596.

(18) El Capbreu General de 1600 és prou explícit al respecte.

(19) Sobre el comerç de cereals vegeu Casanovas, M. A. (1990).

(20) Els paraires eren un sector perjudicat per l'exportació massiva de llanes, en quedar-se sense primeres matèries. El gremi de Ciutadella proposà en diferents ocasions constituir un dipòsit municipal de llanes (botiga) per assegurar-ne el subministrament. També els camissers elevaren queixes quan s'incrementaven les exportacions de bestiar. Sobre la problemàtica del sector tèxtil en aquesta època, vegeu Casanovas, M. A. (1991b).

(21) Creiem, tot i que és evident la influència de les males condicions climàtiques i les distintes plagues que assotaren el camp menorquí, que les crisis de subsistències d'aquest període foren provocades sobretot per aquests desequilibris estructurals i per la pressió demogràfica.

3.- EL MANIFEST DE 1563: ASPECTES ECONÒMICS

El manifest de 1563 ens presenta una desigual distribució dels béns patrimonials entre els diversos estaments. Això és una cosa ben lògica dins una societat d'antic règim, però aquestes diferències s'accentuen a Ciutadella respecte de Maó. Podem suposar, malgrat que no tenim cap dada que ens permeti apreciar la situació d'abans de 1558, que la destrucció de Ciutadella va augmentar la concentració de patrimonis pels grups dominants i empobrí els escalons més baixos de la societat. Malgrat tot, la visió del panorama és encara parcial, car ens manquen els béns del clergat, exempts dels tributs municipals i, per tant, no enregistrats en els manifestes.

A més, cal tenir molt present la gran quantitat d'heretats de captius que són subjectes passius a Ciutadella i el seu essencial poder econòmic. L'adjudicació del control de part d'aquestes heretats accentuà encara més les diferències socials i contribuï a l'ascens d'un reduït nombre de famílies de ciutadans al desmantellat braç militar.

Si analitzam la distribució dels patrimonis dels contribuents de Ciutadella i de Maó per trams de riquesa, podem treure les següents conclusions:

- El nombre de contribuents de les dues poblacions és similar (359 a Maó i 377 a Ciutadella), però no així les persones físiques contribuents, que són 259 a Ciutadella i 320 a Maó.

- El patrimoni imposable mitjà per contribuent era de 379 £, 15 S i 6 d a Ciutadella, i de 273 £, 2 S i 3 d a Maó. Així, el patrimoni mitjà d'un contribuent maonès era el 72% del d'un ciutadellenc.

- En ambdues poblacions s'observa que un reduït grup de persones acumula els majors percentatges de riquesa. Dins el tram de patrimonis superiors a les mil lliures, trobam a Ciutadella 37 contribuents (el 9,82%) amb el 51,7% de la riquesa. A Maó, 16 contribuents (el 4,45%) acumulen el 38,32% del total. Pot semblar així que a Ciutadella la concentració de riquesa és menor que a Maó, però de fet és el contrari: l'índex de concentració de Gini ens dona un coeficient de 0,7098 per a Ciutadella i de 0,6888 per a Maó.

- Prova d'una major concentració global a Ciutadella és la major pobresa de les capes més baixes de la població: els contribuents amb patrimonis inferiors a les 100 lliures són el 49,86% a Ciutadella i el 55,71% a Maó, que acumulen el 5,61% i el 8,72% dels patrimonis respectivament. De tota manera, és nombrós el grup de miserables: 38 ciutadellencs (el 10,08%) i 26 maonesos (el 7,24%) declaren no tenir cap patrimoni.

Cal tenir present, però, un important element distorsionador al qual ja ens hem referit: la importantíssima proporció d'heretats a Ciutadella. En aquesta població les heretats són 118 contribuents, que representen el 31,30% i

acumulen el 44,74% de la riquesa total. Així, considerant sols els contribuents persones físiques, observam que les diferències entre estaments s'agreugen de manera considerable. En efecte, la mitjana de bases imposables per persona física és de 267 lliures a Ciutadella (259 contribuents, amb un total de 69.108 lliures) i de 276 a Maó (320 contribuents, amb 88.454 lliures). Els índexs de concentració de Gini pels patrimonis de les persones físiques és a Ciutadella encara major, el 0,7614.

A Alaior declaren un total de 180 contribuents, amb un volum imposable de 37.122 lliures. El patrimoni imposable mitjà dels alaiorencs, era, doncs, de 206 lliures, amb un índex de concentració de 0,6358, inferior al dels maonesos.

Al terme des Mercadal i Castell de Santa Àgueda, caracteritzat per la seva economia exclusivament agrària, declaren 122 contribuents, amb una base imposable total de 12.963 lliures. La mitjana per contribuent era així de 108 lliures, la més baixa de l'illa. L'índex de concentració, 0,6642, es presenta bastant inferior al de la mitjana de Menorca (0,6943).

En total, declaren a Menorca 1039 contribuents, amb una base imposable de 291.319 lliures. La mitjana per contribuent és, doncs, de 280 lliures, però davant la desigual distribució dels béns això és ben poc indicatiu. Bensenés, el valor modal just arriba a les 63 lliures.

La concentració patrimonial és patent a Ciutadella per tenir fixada allí la residència l'oligarquia menorquina. Als altres termes, especialment a Maó i Alaior, hi ha ben documentada l'existència d'una classe mitjana de propietaris agrícoles, estament aquest força reduït a Ciutadella l'any 1563, possiblement com a conseqüència dels fets de 1558.

Taula I:

Distribució de la riquesa imposable de Menorca per trams patrimonials (en lliures de Mallorca).

TRAMS DE RIQUESA	CONTRIBUENTS	%	LLIURES	%
De 0 a 25 Ll.	260	25,02	3.764	1,29
De 26 a 100 Ll.	326	31,37	21.484	7,37
De 101 a 200 Ll.	136	13,09	22.159	7,60
De 201 a 500 Ll.	162	15,59	55.848	19,17
De 501 a 1.000 Ll.	99	9,53	69.823	23,97
De 1.001 a 2.000 Ll.	43	4,14	55.366	19,01
Més de 2.001 Ll.	15	1,44	62.615	21,49
TOTALS	1.039	100,00	291.319	100,00

Taula II:
Heretats de captius ciutadallencs amb patrimoni imposable superior a les mil lliures (moneda de Mallorca) segons el manifest de 1563.

HERETAT	BASE IMPOSABLE	CURADOR
Alzina, Sebastià	1.250	No consta
Alzina, Rafel	3.078	Miquel Llorens
Anglada, Francesc	1.200	Ferrer Parets
Anglada, Joan	1.500	Joan Llambies
Arguimbau, Bartomeu	1.460	Bernat Mascaró
Filera...?	2.000	No consta
Garau, Blanca	1.600	Francesc Garau
Lomellí, Antoni	1.157	Pereta Lomellina
Loçano, Pere de	1.745	Rafel Squella
Martorell, Gil	2.100	Ferrer Parets
Martorell, Baltasar	2.350	Joanot Burgues
Morell, Jaume	2.000	Francina Morella
Oliver, Gaspar	1.600	Pere Ameller
Parets, Bernat	1.300	Rafel Squella
Pasqual, Joan	2.500	Perot Beltran
Pons, Ferre	1.800	Martí Pons
Pons, Ferrer	1.200	Martí Pons
Ros, Llorenç	1.050	Ferrer Parets
Serra, Benet	3.037£ 10 S.	Ferrer Parets
Serra, Joan	1.076£ 5 S.	No consta
Uguet, Antoni	1.340	Miquel Llorens
Uguet, Pere	2.773	Pere Boscà
Traver, Francesc	1.500	Martí Pons
Total	40.616£ 15 S.	

Font: A.H.M.C. Manifest de béns de 1563. (Elaboració personal).

Ja hem esmentat l'important poder econòmic de les heretats de Ciutadella. El nombre d'heretats sobre la massa total de subjectes passius no solia excedir del 10%. Sabem quina era la proporció de subjectes fiscals abans de la destrucció de Ciutadella a partir de les dades del morabetí de 1545. Aquest any, a Maó, que encara acusava l'impacte del saqueig de Barbarossa de l'any 1535, les heretats representaven el 10,32% de la massa de contribuents, mentre que la mitjana illenca era lleugerament superior al 7%. Les heretats de Maó l'any 1563 representaven el 10,89%, concentrant el 9,79% de la riquesa.

Per contra, a Ciutadella les heretats són el 31,3% dels contribuents i concentren el 44,74% de la riquesa. La mitjana patrimonial de les heretats era, en aquesta població, superior a la dels contribuents persones físiques.

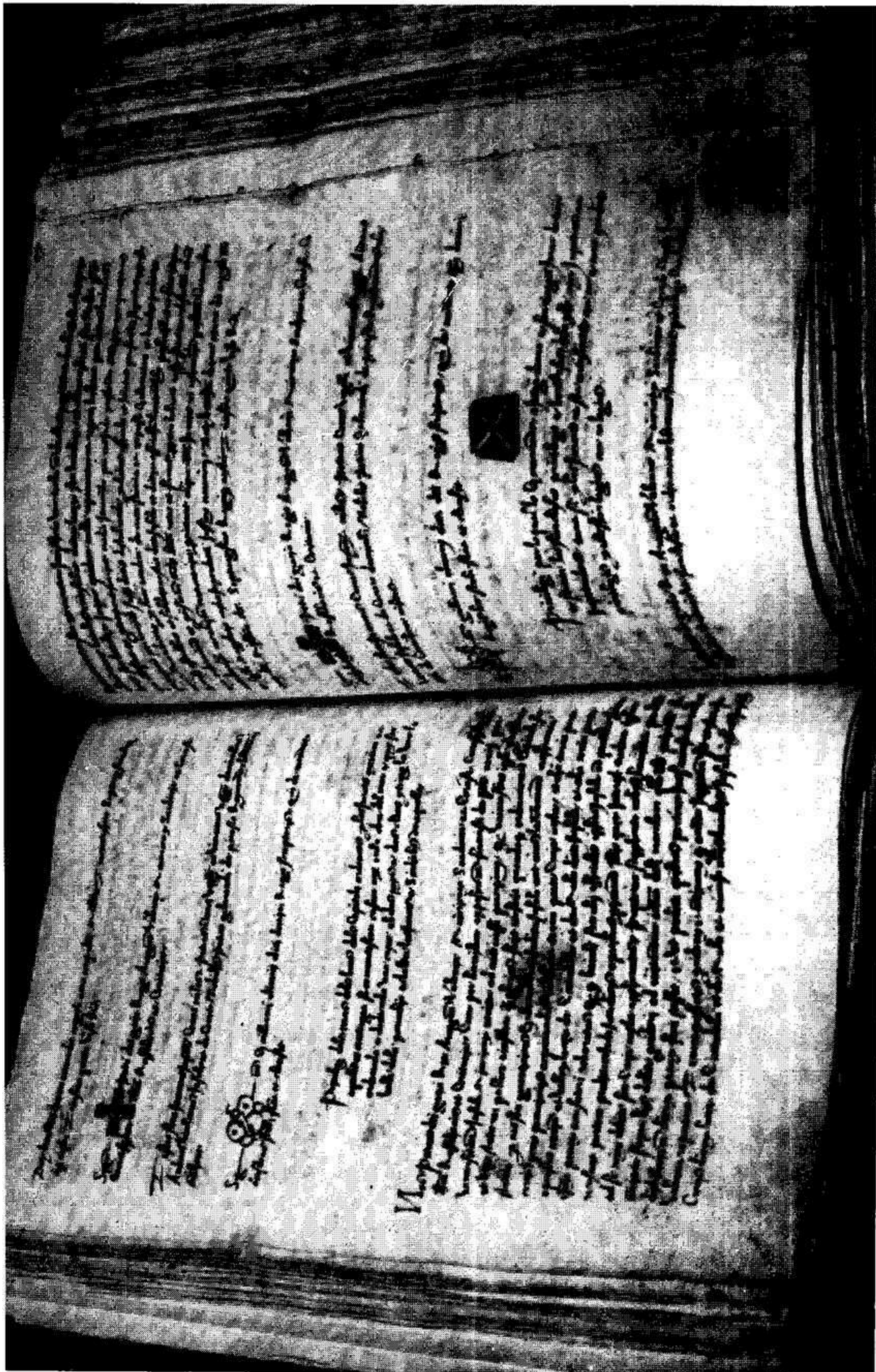
Les heretats dels captius ciutadellencs foren motiu de disputes entre parents supervivents més o manco propers als propietaris desapareguts (alguns, fins i tot, no en tenien cap grau de parentiu) i es corria, per tant, el perill de no garantir els interessos de les persones captivades i dels seus legítims hereus. Evidentment, la destrucció dels arxius públics i privats, així com la desaparició de la documentació notarial, contribuïa a augmentar la confusió.

L'apropiació i empara indeguda d'heretats de captius representa una pàgina més tost poc brillant de la nostra història, gairebé oblidada pels historiadors. Malgrat tot, ja Cosme Parpal (1913-73) va fer constar la seva indignació davant l'apropiació, per elements de la nova oligarquia ciutadellenca (els llinatges Martorell, Gomila, Ametller, Marot... apareixen implicats en aquests tenebrosos afers) dels patrimonis dels captius (22).

El rei Felip II va assabentar-se prest d'aquest desgavell i escriví al governador, Joan de Cardona, el dia 15 d'agost de 1562 *«porque havemos entendido que muchas personas poseen en esta ysla bienes que son de otros que están cautivos en Constantinopla sin tener cuidado más que de gozarlos, y no rescatar a los dueños dellos como obliga la charidad»*. El rei ordena al governador que nomeni curadors i proveixi que *«si las haziendas fuesen de cautivos se convierten luego en rescate dellos»*. El governador quedava també responsabilitzat de canalitzar el producte de les vendes d'heretats de la forma més segura (23). Les disposicions reials tocants al tema de les heretats de

(22) *«Pero lo que más indigna y subleva el ánimo de todo hombre honrado, lo que más repugna es que hubiera quien intentara enriquecerse con los despojos del saqueo de Ciudadela y las haciendas de los pobres cautivos»*... *«nos sonrojamos de que Jaime Pericás se quejase de que en las casas de la Plaza, frente del Alcázar, propiedad de su familia, presa en Constantinopla, el teniente del procurador real estableciese a ciertas personas, y que el mismo día ordenara el rey al escribano Bartolomé Vell que restituyera las joyas de oro y plata que, después del saqueo de Ciudadela, se le encomendaron y se abriese proceso contra Ameller, yerno de Pons, lugarteniente del procurador cuando el saqueo, para que devolviera los dos cántaros grandes de dinero que éste escondió, y que Ametller después cogió, y contra cuantas personas habían usurpado y tomado tierras de cautivos, las cuales se habían ordenado fuesen devueltas a sus familias. Más aún, Cipriana Lozana, cautivada entonces, al regresar a sus lares se encuentra que tiene que solicitar el tratamiento de pobreza para exigir judicialmente de Guillermo Martorell y Lorenzo Gomila que le restituyan los bienes que injustamente le retenían y el presbítero Jaime Arguimbau se ve obligado a denunciar a Juan Marot por la mala administración de los bienes de Francisco Escaller, preso y cautivo con su mujer y tres hijos»*.

(23) A.H.M. Reial Governació. Llibre primer de Cartes Reials (C.R-1 104) foli 32. Carta datada a Madrid.

El «Llibre Vermell» que es conserva a l'Arxiu Municipal de Ciutadella. (Foto: Hernando).

captius s'anaren succeint com a mínim fins al decenni de 1580, prova del fet que eren sistemàticament oblidades. En alguns casos, hi havia oposició al retorn dels captius o, almenys, a continuar les tasques de rescat.

El manifest de 1563 ens dóna el nom de molts d'aquests curadors d'heretats, segurament nomenats per Cardona de Rocabertí arran de l'ordre de Felip II de 1562. Alguns curadors administraven diverses heretats de forma simultània. Un cas extrem és Ferrer Parets que, amb nou heretats, tenia a càrrec seu l'administració d'un total de 9.437 lliures (24).

El rei havia determinat que els curadors havien de retre comptes periòdicament del producte de les heretats que administraven, i aquests rendiments havien d'ésser canalitzats pel governador de la forma més eficaç per tal d'aconseguir el rescat dels captius o bé depositar-se a la taula de Mallorca o a una caixa custodiada a la sagristia de l'església parroquial de Ciutadella. Aquestes disposicions reials, encaminades a garantir la correcta administració dels absents i facilitar-ne els recursos necessaris per al seu rescat, no varen caure bé entre els curadors, sobretot entre els que controlaven les heretats més importants. Cap a 1580 es considera que no podrà retornar cap més captiu de Turquia, per la qual cosa trobam diverses peticions a fi que es considerin els curadors com a propietaris efectius de les heretats (25). Entretant, la Universitat, dominada per la nova oligarquia, intenta per tots els mitjans aturar les ordres provinents de la Cort en el sentit d'iniciar una capbrevació general de tota la riquesa immobiliària i dels censals. En conseqüència, s'acceptà com a títol de propietat la declaració jurada sobre els béns, cas d'haver perdut les escriptures i títols acreditatius. Encara que possiblement aquesta fórmula fos l'única que va permetre clarificar les coses, sembla evident que es presta a tota casta d'abusos. Finalment, la capbrevació general es va iniciar l'any 1598 (26), quaranta anys després de la destrucció de Ciutadella.

Bensenés, creiem que les disposicions reials de fer retre comptes als curadors no foren observades amb el rigor que la situació requeria. En tot cas,

(24) Ferrer Parets, curiosament, no declara els seus béns particulars en el manifest de 1563, i sí que ho fa, però, en el de 1575. Les heretats administrades per Ferrer Parets l'any 1563 representen el 7,62% del total i el 12,74% del patrimoni imposable de les heretats ciutadellenques.

(25) Ja hem dit que hi havia una part de la població menorquina no gaire il·lusionada en la possible tornada de captius. De fet, el mateix paborde, Marc Martí, suplica que el que ha sobrat del jubileu es dediqui a la restauració dels temples destruïts, ja que considera que els captius supervivents hauran renegat del catolicisme adoptant l'islamisme o el judaisme. Es curiós veure com l'únic personatge que es dedicava encara en el decenni dels 80 a rescatar captius, Joan Seguí, era tractat d'entabanador pels jurats i fou processat pel Sant Ofici.

(26) Aquest capbreu general, amb tot, representa la legalització definitiva de la propietat de Menorca i esdevé el punt de partida indispensable dels drets sobre els immobles de l'illa.

sembla que ni el governador ni els batles generals no es van mostrar massa escrupulosos a l'hora d'adjudicar algunes heretats.

La relació de propietaris agrícoles que ens ofereix el manifest de 1563 és força incompleta. D'una banda, una proporció considerable dels contribuents no especifica la naturalesa dels seus béns, sinó que fa una estimació global de la valoració del seu patrimoni. En segon terme, són nombrosos els contribuents que no compareixen davant els estimadors (27). Això fa que no puguem conèixer bona part de la propietat agrària.

D'entrada, hom observa que el valor declarat de les finques dels propietaris ciutadellencs —heretats incloses— just arriba al 5,74% de la base imposable total d'aquest terme, la qual cosa és ridícula, així com el número de finques declarades: 23 en total. Podem pensar que en el manifest de finques hi ha un grau elevat de frau fiscal, encara que també hi cap la possibilitat que molts propietaris no declarassin per les seves devastades explotacions. Per contra, els propietaris maonesos i alaiorencs declaren un major nombre de finques. El valor dels immobles rústics en mans de maonesos —es declaren específicament 77 explotacions— representa el 22,69% de la base imposable total d'aquell terme (28). A Alaior, es declaren 21 finques, el valor de les quals representava el 14,4% de la riquesa del terme, mentre que as Mercadal foren 15 les finques manifestades, amb el 36,36% de la base imposable. No sabem fins a quin punt un desembarcament dels turcs al sud d'Alaior, el mateix juliol de 1558, i la destrucció i despoblament de moltes finques de l'actual terme de Ferreries devien incidir en la reducció de la riquesa d'aquests dos termes.

També podem observar diferències entre Ciutadella i Maó quant a l'estament dels propietaris agrícoles: a Maó predomina el cultivador directe de l'estament de mà mitjana. A Ciutadella, malgrat que no tenim la relació de tots els propietaris, trobam més finques en mans d'absentistes dels estaments privilegiats, ciutadans i militars. La figura del cultivador directe és també majoritària als termes d'Alaior i Mercadal, mentre que sabem, per altres fonts, que

(27) Si un contribuent no compareixia, els estimadors podien fer una avaluació dels seus béns, que era la que quedava com a base imposable. Normalment, els subjectes passius que no presenten declaració són els dels trams patrimonials més baixos, malgrat que hi trobam també alguna de les majors fortunes (en especial a Ciutadella). En el manifest de 1563 no presenten declaració el 43,23% dels subjectes passius, amb el 21,87% de les bases imposables. A Maó, en canvi, els contribuents que no declaren són el 23,68% amb el 6,40% de la riquesa impositiva.

(28) El valor imposable dels immobles es calculava restant del valor íntegre o real els capitals passius que gravaven les finques. La valoració d'immobles sempre va precedida de l'expressió «estima son crèdit».

el règim de tinença usual de les explotacions dels absentistes era l'arrendament.

La riquesa no estava, però, en la propietat de la terra o, millor dit, dels dominis útils de terres de reialenc que conformaven devers el 80% de l'extensió de Menorca. De fet, els majors patrimonis que detectam en el manifest de 1563 fonamenten la seva riquesa en els capitals passius, els censals. Andreu Murillo (1987, 1988a i 1988b), que ha estudiat darrerament el tema de la propietat agrària i els censals segons la capbreuació de 1600, avalua les pensions globals anuals en 45.000 lliures, de les quals 20.000 eren pagades per la pagesia (29). Murillo detecta un flux importantíssim de pensions del camp cap a les viles (30): el treball pagès era el que mantenia els vilatans rendistes. En el manifest que estudiam, trobam alguns casos que poden servir d'exemple:

- Rafel Squella, ciutadà que posteriorment accedí al cavallerat, declara un patrimoni de 4.000 lliures, la meitat de les quals tributen al terme de Maó. Tenia una sola finca important: Son Salamó. La resta del seu patrimoni, a part d'alguns immobles menors, corresponia a capitals censals.

- Llorenç Gomila, de possible origen alaiorenc, suma un patrimoni impossible, entre els béns que tributen a Ciutadella i a Maó, d'11.250 lliures, de les quals sols 1.156 lliures —menys del 10%— corresponen a riquesa immoble. La resta són «censals i altres béns».

Malgrat això, no podem fer una avaluació global de la riquesa que representaven els censals sobre les bases imposables totals donada la manca de precisió en les declaracions: molts contribuents no detallen els béns que declaren i altres que no compareixen són manifestats pels taxadors sense més especificacions. Això, és clar, al marge del frau que es pogués cometre, afavorit per la tantes vegades esmentada destrucció de la documentació pública. El que sí que queda clar, i que segurament ja era un fet estructural anterior a 1558, és que la major part de la riquesa de Menorca la constituïen els censals que acaparaven els vilatans i que majoritàriament gravaven les explotacions agràries (31).

4.- ESTRUCTURA ESTAMENTAL

Una de les conseqüències més interessants de la destrucció de Ciutadella

(29) Aquestes quantitats corresponen -aplicant el tipus cadastral del 8%- a uns capitals passius de 562.500 i 250.000 lliures, respectivament.

(30) Segons el capbreu de 1600, 95 persones físiques, quatre institucions i dues obres pies acaparaven el 35% de l'extracció de rendes censals (Murillo, A. 1988:66).

(31) Els valors imposables de moltes finques estan reduïts a la mínima expressió per mor de la càrrega passiva que suporten.

és la commoció social que provocà. Si l'economia es recuperà passat el temps i substancialment no canvià respecte de la situació anterior a 1558, l'entramat social —tot i que el sistema estamental va romandre inamovible— experimentà canvis en la composició dels estrats superiors i els grups de poder. L'estament militar, que era el més reduït quant als seus components, resultà pràcticament desmantellat fins al punt de no poder proveir els càrrecs municipals que tenia assignats. D'aquí que s'acceleri el moviment social de tipus ascendent, de manera que poderoses famílies de ciutadans —almenys en l'aspecte econòmic— accediren sense massa dificultats al pinacle de la societat illenca, mentre que altres famílies, procedents de la pagesia i previ pas per l'exercici de la mercaderia, els substituïren en el seu estament. Seria aquest un procés a llarg termini que fins i tot s'intensificà en el segle XVII, durant el qual vint-i-cinc famílies foren ennoblides.

Disposam, almenys, de dues nòmines dels integrants del braç militar menorquí, anteriors a 1558. Una és el fogatge de 1545, la qual ens mostra que la gran majoria residia a Ciutadella, encara que hi trobam un Perot Martorell, donzell, que declara a Maó i a Joan de Parets, resident a Alaior. L'altra font que ens relaciona l'estat del braç militar menorquí a la primera meitat del segle XVI és el capbreu estudiat per Florenci Sastre (1982). Tant el fogatge de 1545 (Rosselló, R. (1983)) com el capbreu estudiat per Florenci Sastre (32) ens presenten un braç militar dominat quasi exclusivament per les nissagues dels Martorell, Loçano i Sintes (Cintas o Scintas), de les quals sols els Loçano descendien d'un dels cavallers que participaren en la conquesta de Menorca en l'expedició d'Alfons el Franc (33). Segons Florenci Sastre (1982:43) el poder econòmic d'aquesta petita noblesa no era gaire important, ja que representava el 9,96% de les contribucions en efectiu i del 5,29% de les realitzades en cereal (34).

El manifest de 1563 ens mostra un panorama diferent: els contribuents que pertanyen al braç militar són dotze —la meitat dels quals són heretats i, per tant, no comptaven a l'hora de les insaculacions— enfront dels vint que figuren al capbreu treballat per Sastre i dels dinou del morabetí de 1545.

(32) Aquest capbreu, que es refereix sols als habitants de Ciutadella, no porta data, però pot observar-se com es repeteixen molts de noms relacionats en el fogatge de 1545, per la qual cosa podem pensar que, cronològicament, no és excessivament llunyà.

(33) Convé insistir en el fet que és falsa l'opinió que fa descendir la noblesa posterior a 1558 —alguns llinatges de la qual han arribat fins als nostres dies— dels cavallers medievals.

(34) Malgrat això, les contribucions que analitza Sastre són de tipus immobiliari, mentre que sospitam que, ja abans de 1558, bona part dels patrimonis nobiliaris es composaven de censals.

Elaborant les dades del primer llibre de manifestos, hem pogut classificar els contribuents per estaments, segons resulta a la taula III (35).

Malgrat tot, el poder econòmic del braç militar era, en termes reals, sensiblement superior si considerem la deducció de 500 lliures a la qual cada contribuent d'aquest estament tenia dret. Així, el patrimoni real del braç militar era de 29.000 lliures: el 19,5% de la riquesa total (36). Aquest potencial patrimonial s'incrementarà en el futur en accedir al pinacle de la societat menorquina algunes de les famílies amb major poder econòmic.

Ja hem dit que hi havia problemes per insacular els elements del braç militar (37). Però, també, molt prest després de la desgràcia de Ciutadella, alguns elements s'adonen de les seves possibilitats de promoció i sol·liciten l'ingrés a l'estament privilegiat. El nom de mossèn Gomila era ja l'any 1561 en el sac del braç militar, malgrat que era ciutadà i que no havia rebut el privilegi. Per això, la Universitat determinà que no fos insaculat dins tal estament i no se li atorgàs la franquesa de 500 lliures mentre no arribàs el reial privilegi (38).

Els patrimonis dels personatges que accedirien durant aquest període al braç militar eren considerables, fora del declarat per Pere Gomila del Peu del Toro. Jeroni Arnaú i Francesc Vives foren ennoblits per mèrits «burocràtics»: el primer fou, durant un llarg període, lloctinent del Reial Patrimoni a Menorca i el segon, assessor de la Governació (39). Aquests nous cavallers no tin-

(35) Els criteris que hem seguit per assignar cada contribuent dins un estament són els següents:

a) Dins el braç militar hi ha tots aquells que gaudeixen de franquesa de gentilesa, és a dir, la deducció de 500 lliures.

b) Dins el braç de mà major, tant a Ciutadella com a Maó, hi ha inclosos tots els ciutadans, professionals liberals i vilatans.

c) Dins el braç de pagesos hi ha els propietaris de possessions que no pertanyen als estaments superiors.

d) Hem cregut convenient separar les dones que contribueixen pels seus propis béns, si bé no conformen pròpiament un estament.

e) Dins l'estament de mà menor hem situat, per exclusió, la resta de contribuents.

f) Ens hem ajudat, en casos de dubte, amb les llistes d'insaculacions anteriors a 1570 i amb les relacions de càrrecs municipals d'aquests anys.

(36) Cal insistir que parlem sempre sobre les dades de les declaracions del manifest, que ens poden donar les tendències generals de la distribució dels patrimonis. Cal tenir sempre present la innegable existència del frau fiscal.

(37) L'any 1560 són insaculats per a jurats del braç de gentilshomes Joanot Martorell, Ignasi Torrella, Joan de Parets (que no residia a Ciutadella), Àngel Martorell i Llorenç Gomila, aquest habilitat pel governador «atessa la necessitat de personas». A.H.M. Sec. Governació. Llibre 1r. d'Insaculacions.

(38) A.H.M.C. Llibre 1r. de Determinacions, foli 103. Sessió del dia 29 de maig.

(39) Joan Ramis i Ramis (1817) fa referència a tots aquests novells cavallers, consignant la data d'atorgament del privilegi i els seus mèrits.

Taula III:
Distribució de les bases imposables per estaments a Ciutadella i Maó
(1563) en lliures de Mallorca.

ESTAMENT	CONTRIB.	%	RIQ. IMPOS.	%	MITJANA
a) Ciutadella					
Militars	12	3,18	23.000.10	16,06	1.916 (*)
Ciutadans	67	17,70	77.738.10	54,29	1.160
Mà mitjana	41	10,87	13.223.10	9,24	322
Mà menor	221	58,66	41.600.06	29,05	188
Dones	36	9,54	10.778.15	7,52	299
TOTAL	377	100,00	143.177.11	100,00	379
b) Maó					
Mà major	32	8,91	41.359.00	42,18	1.292
Mà mitjana	54	15,04	21.056.00	21,47	390
Mà menor	229	63,79	22.977.13	23,43	100
Dones	44	12,25	12.661.02	12,91	287
TOTAL	359	100,00	98.054.15	100,00	273

(*) Si no considerassim la franquesa de 500 lliures de què gaudia el braç militar, la riquesa mitjana d'aquest estament seria de 2.416 lliures.

Font: A.H.M.C. Manifest de béns de 1563. (Elaboració personal).

gueren gaire problemes per fusionar-se amb les cases supervivents al desastre de 1558 i formarien en el futur el nucli de l'aristocràcia menorquina. Durant el segle següent, serien ennoblits altres elements procedents de l'estament ciutadà que ja apunten en el manifest de 1563 uns considerables nivells patrimonials, tals com els Martí, Saura, Olives, Olivar... Una constant és remuntar els orígens de les diverses cases privilegiades als cavallers que acompanyaren el rei Alfons III en la conquesta de Menorca. Trobam així una reial ordre de 22 de juny de 1598 en la qual consta que els avantpassats de Llorenç Gomila, Pere de Loçano, Antoni Olivar, Gil Martorell, Gabriel Cardona, entre d'altres, havien rebut feus del rei Alfons com a recompensa a llurs serveis durant la conquesta de l'illa. Altres, com els Quart, Mercadal, etc., remunten també els seus orígens a la campanya de 1287, ignorant sovint l'avi mercader i el besavi pagès.

En el transcurs de les nostres investigacions, hem pogut comprovar que l'aristocràcia menorquina, tant la procedent de les famílies anteriors a 1558

com la de nova promoció, no tenia grans extensions de terres, sinó que basava la seva riquesa en els capitals mobiliaris, dels quals n'hi havia un tràfic considerable. Talment, els nou arribats al cim de la societat estamental illenca no romanen inactius econòmicament: acumulen patrimonis, concorren a les subhastacions dels distints tributs —tant municipals com reials—, exerceixen com una mena de banca, practiquen les assegurances i el comerç (40). No és habitual la pràctica de l'«hereu» sinó que es tendeix al repartiment de béns entre els fills. Com es pot observar, l'aristocràcia menorquina de finals del segle XVI i principis del XVII és força diferent del tòpic de noblesa encorse-tada i immobiliària que sovint s'ha presentat.

Un altre punt a considerar és que bona part dels nou arribats al braç militar eren originaris dels termes forans, traslladats a Ciutadella per les majors possibilitats que oferia la capital pels seus interessos econòmics i de control del poder local (41).

Dels contribuents que consten com a beneficiaris de la franquesa de gentilshomes en el manifest de 1563, un viu as Mercadal (Joan de Parets), set són heretats de captius o desapareguts durant l'assalt de Ciutadella (d'ells sols tornà Pere de Loçano), per la qual cosa no comptaven a l'hora d'insacular els càrrecs municipals, com tampoc comptava la senyora Elisabet Ponsa per ésser dona. Ignasi Torrella abandonà Menorca pocs anys després. Per la seva banda, Vicenç Mollet, donzell català, arribà a Menorca com a beneficiari d'una de les franqueses concedides pels jurats i tornà a Catalunya alguns anys després (42).

(40) La documentació és prou eloqüent al respecte. Hem pogut localitzar pòlisses d'assegurança marítima lliurades per Gabriel Squella, donzell. Llorenç Gomila, donzell, era accionista d'una companyia naviliera. Els Gomila, Ameller, Squella i Quart eren tramesos com a síndics per negociar compres de carregaments de blat a Catalunya, Sicília, França o Itàlia (Casanovas, M. A. 1990:69) i Joanot Quart al·lega com a mèrit per accedir al privilegi militar haver anat a negociar la compra de blat a Palerm.

(41) La Universitat de Ciutadella tenia la majoria absoluta dins el Consell General de l'illa. És curiós observar que quan es procedeix a votació dels temes conflictius, les universitats foranes fan sovint front comú oposant-se a la política dels consellers ciutadellencs. No es vota, doncs, per estaments, sinó per termes. De tota manera, la Universitat no era l'únic centre de poder. Moltes famílies principals estaven vinculades al Sant Ofici, veritable «lobby» la influència del qual, a més de moral, era, especialment, de caire econòmic i de poder, relacions aquestes que ja de per si mereixen un acurat estudi.

(42) Vicenç Mollet és un dels «aristòcrates» més actius econòmicament, plenament ficat en activitats mercantils (exportació de bestiar, arrendament de delmes i drets universals, etc). Altres privilegiats arribaren procedents de Mallorca emparats per guiatges de la Universitat, però la seva estada a Menorca fou transitòria. Segurament fugien de la justícia de l'illa veïna per causa de les bandositats entre diferents grups aristocràtics mallorquins que desembocarien, pocs anys després, en les lluites de «Canamunts» i «Canavalls».

Taula IV:
Contribuents pertanyents al braç militar segons el manifest de 1563
(quantitats en lliures de Mallorca).

Andrada, Alonso de, cavaller (heretat de la muller)	827
Lomellí, Antoni	1.157
Lozano, Pere de, donzell (heretat)	1.745
Martorell, Garau, donzell (heretat)	3.500
Martorell, Guillem, donzell (heretat)	3.500
Martorell, Joanot, donzell (heretat)	6.000
Martorell, Perot, donzell de Maó (heretat)	2.000
Mollet, Vicenç, donzell	300
Parets, Joan de, donzell d'Es Mercadal	0
Ponsa, Elisabet (vidua de Francesc Pons)	384
Riudavets, Joanot (heretat)	825
Sintes, Francesc, donzell (heretat)	2.763
Sintes, Joanot, donzell (heretat)	1.000
Torrella, Ignasi, donzell	1.000
TOTAL	23.000

Cal recordar que els membres d'aquest estament tenien una deducció de 500 lliures, per la qual cosa el patrimoni efectiu del braç militar era de 30.000 lliures.

Font: A.H.M.C. Manifest de 1563. (Elaboració personal).

Ciudadans i militars acaparaven la major part de la riquesa cadastral de Menorca, no tant per la possessió de terres com per la del control dels censals. Els majors patrimonis de l'illa, superiors a les 2.000 lliures (pertanyen a 15 contribuents) recullen el 21,5% de la base imposable total. Del total de les més de seixanta-dues mil lliures d'aquest segment de contribuents, els ciutadans disposen del 75,12%, els militars del 20,65% i una dona, la senyora Solsona (no consta el prenom), del 4,23% restant. La distribució geogràfica dels grans patrimonis tampoc dóna lloc a dubtes: dels 15 contribuents de més de 2.000 lliures, dotze són ciutadellencs i els altres tres maonesos.

5.- CONSIDERACIONS SOBRE L'IMPACTE DEMOGRÀFIC

Fins aquí hem tractat els aspectes econòmics i socials dels anys que seguiren a la desgràcia de Ciutadella. Vegem ara, doncs, l'impacte que sobre la demografia constituí la presa de la capital menorquina. No hi ha dubte que la

destrucció de Ciutadella és la catàstrofe demogràfica més important que ha patit l'illa de Menorca des de la conquesta catalana de 1287, tant quantitativa-ment, pel nombre de persones captivades o desaparegudes, com qualitativa-ment, per l'alt percentatge que les pèrdues humanes representaren sobre la població total de l'illa. No coneixem —ni el coneixerem mai— quin fou el nombre dels qui moriren durant el setge, però sí que ens ha quedat la relació de les persones captivades. Entre els papers del paborde Marc Martí, el més famós (però no l'únic) dels que anaren a Turquia a redimir captius, foren 3.495 els menorquins presos per l'exèrcit de Solimà (43). Les víctimes del saqueig foren principalment ciutadellenques, però no hi manquen persones originàries de la resta de l'illa, homes que acudiren a defensar Ciutadella, i població no combatent que s'anà a refugiar rera els murs de la capital quan es temia un atac al port de Maó. (44). Els pagesos que habitaven l'extens terme des Mercadal-Castell de Santa Àgueda (45) resultaren especialment afectats, en ésser captivades 283 persones (46).

Donant per bona la xifra aportada per Tomàs Vidal i Jaume Gomila (1984:18), que calculen la població menorquina segons el fogatge de 1552 en nou mil persones, la població menorquina perdria un terç dels seus efectius i la ciutadellenca, concretament, dos terços dels seus habitants (47). Malgrat això, les pèrdues podrien haver estat superiors si considerem dos factors: la llista publicada per Vila ens dona 3.495 captius (altres fonts parlen de quatre mil); a més, hi hem d'afegir els morts durant el setge. Encara que calculem les pèrdues humanes totals en quatre mil persones, aquesta xifra representa el 45% de la població de l'illa. Pel que fa al cas concret de Ciutadella, Vidal i Gomila apunten que, a partir de les dades del fogatge de 1559 (calculant set habitants per foc), la capital de l'illa hauria perdut 2.800 habitants (48). Con-

(43) La llista fou publicada per Gabriel Vila (1917:40-85) i es conserva -juntament amb altres importants documents pertanyents a Marc Martí- a l'arxiu de la casa Olivar de Ciutadella.

(44) Una de les causes per les quals foren pocs els maonesos que anaren a defensar Ciutadella fou que la majoria dels homes útils de Maó complementaven la guarnició militar del castell de Sant Felip, a mig construir, segons es desprèn de la documentació que hem pogut consultar a l'Arxiu Històric de Maó. La pretesa inhibició dels maonesos davant l'atac turc no té cap fonament.

(45) Actualment, els termes de Ferreries, Es Mercadal i Migjorn Gran, aproximadament un terç de l'extensió de l'illa.

(46) Aquest terme no tenia cap nucli urbà digne d'aquest nom. La població vivia dispersa a les possessions del terme, comptabilitzant-se l'any 1552 124 focs amb poc més de vuit-cents habitants.

(47) Aquestes xifres s'extreuen de la comparació simple dels fogatges de 1552 i 1559.

(48) Ciutadella passa de 639 focs l'any 1552 a 242 focs l'any 1559, això és, de 4.473 a 1.694 habitants (utilitzant el multiplicador $K=7$).

Taula V:
Patrimonis imposables superiors a les 2.000 lliures
(moneda de Mallorca).

NOM	POBLACIÓ	ESTAMENT	PATRIMONI
Alzina, Rafel	Ciutadella	Ciudadà	3.078
Ameller, Pere	Ciutadella	Ciudadà	3.200
Gomila, Llorenç	Ciutadella	Ciudadà	11.250
Martorell, Baltasar	Ciutadella	Ciudadà	2.350
Martorell, Gil	Ciutadella	Ciudadà	2.100
Martorell, Guillem	Ciutadella	Militar	3.500
Martorell, Joanot	Ciutadella	Militar	6.000
Montanyés, Miquelot	Maó	Ciudadà	3.000
Pasqual, Joan	Ciutadella	Ciudadà	2.500
Serra, Benet	Ciutadella	Ciudadà	3.037
Serra, Pau	Maó	Ciudadà	7.300
Sintes, Francesc	Ciutadella	Militar	2.762
Solsona, La Senyora	Maó	Militar	2.515
Squella, Rafel	Ciutadella	Ciudadà	4.000
Uguet, Pere	Ciutadella	Ciudadà	2.773
	TOTAL		62.615

Font: A.H.M.C. Manifest de 1563. (Elaboració personal).

siderem, però, un altre factor: ja ens hem referit en repetides ocasions que bona part dels subjectes passius tant del morabetí com de la talla —de la qual el manifest de béns n'és el suport cadastral— són heretats, i que en el manifest que hem estudiat, el de 1563, les heretats representen més del 30% dels contribuents. I que l'any 1563, ja s'havia engegat la política de repoblament i havien retornat algunes persones captivades. Amb aquests arguments, som partidaris de fixar el nombre de supervivents al terme de Ciutadella fins a un milenar de persones (49).

La nòmina del fogatge de 1545 publicada per Ramon Rosselló i Vaquer (1983) ens permet calibrar la magnitud de l'impacte demogràfic comparant l'onomàstica de 1545 de Ciutadella amb la que ens ofereix el manifest de

(49) Estam d'acord amb la resta del raonament de Tomàs Vidal i Jaume Gomila en el sentit que els morabetins són indicadors de l'evolució econòmica menorquina, així com de situar els multiplicadors entre el 6,5 i el 7. Malgrat tot, s'ha de tenir en compte que utilitzam una font fiscal, amb tots els marges d'error que això pot comportar. Al respecte, vegeu el nostre article «El Manifest de béns com a instrument de fiscalitat».

1563 (50). A Ciutadella comptabilitzam l'any 1545 un total de 217 cognoms diferents. En el manifest de 1563, són 170 els cognoms. Això ens dóna ja una pèrdua de 47 cognoms (el 21,66%) per la simple comparació d'ambdues xifres. Malgrat això, agafant els cognoms de 1545 que no es repeteixen l'any 1563, les diferències són majors: cent llinatges han desaparegut (el 46% sobre els de 1545). És clar que no es tracta, per a molts d'ells, d'una desaparició definitiva, ja que bastants es recuperaren bé per l'afluència d'immigrants de fora de l'illa, bé per captius retornats, o per menorquins d'altres branques del mateix cognom que s'establiren posteriorment a Ciutadella. També hem de matisar que la majoria dels cognoms, tant dels que desapareixen com dels que sorgeixen a partir de la repoblació, tenen una sola freqüència. Però també hem d'apuntar que altres cognoms documentats l'any 1545, i que no desapareixen, consten documentats l'any 1563 amb una minva notable de freqüències: tals són els casos dels Martorell (15 el 1545 i 8 el 1563), els Mascaró (17 i 4) o els Saura (13 i 4), entre d'altres.

A Maó, en canvi, tenim documentats 122 llinatges l'any 1545 i 131 l'any 1563, apreciant-se poques diferències significatives. A Alaior trobam 67 cognoms diferents l'any 1563 (95 l'any 1545), mentre que a Mercadal els cognoms són 66 (70 l'any 1545). A Alaior s'observa, doncs, un retall significatiu (els cognoms disminueixen gairebé el 30% i els contribuents el 25%).

La majoria de llinatges representen un o dos contribuents (51). Els cognoms que tenen unes majors freqüències l'any 1563 (de major a menor), són els següents:

a) A Ciutadella: Pons, 14 (3,71%); Gomila, 9 (2,38%); Alzina, Martorell, Seguí, 8 (2,12%); Ametller, Foxà, 7 (1,85%); Bagur, Castell, Salort, Uguet, Vell, Vila, 6 (1,59%); Arlès, Carrió, Fanals, Juaneda, Morera, Parets, Salom, Triay, 5 (1,33%); Bru, Mascaró, Riudavets, Saura, 4 (1,06%).

b) A Maó: Pons, 40 (11,14%); Seguí, 25 (6,96%); Gomila, 17 (4,73%); Cardona, 15 (4,18%); Sintes, 12 (3,34%); Carreras, 9 (2,50%); Villalonga, 7

(50) Jaume Mascaró (1987) publicà un article comparant l'onomàstica de les poblacions menorquines reflectida al morabetí de 1545 amb el cens electoral de 1975. Nogensmenys, respecte del fogatge de 1545, hem trobat algunes diferències en el recompte efectuat per nosaltres i el publicat per Mascaró, encara que això no invalida en absolut les seves consideracions bàsiques.

(51) Els cognoms amb una sola freqüència són:

	Fogatge		Manifest	
Ciutadella	95	43,98%	113	66,47%
Maó	72	58,53%	75	57,69%
Alaior	46	48,42%	27	40,39%
Es Mercadal	47	67,14%	41	62,12%

(1,95%); Coll, Juaneda, Saura, Taltavull, Vidal, 6 (1,67%); Foxà, Mir, Olives, Serra, Tudurí, 5 (1,39%); Boscà, Company, Fàbregues, Ferrer, Soler, 4 (1,11%).

c) Alaior: Pons, 9 (4,97%); Mercadal, Olivar, 8 (4,42%); Gonyalons, Sintes, 7 (3,86%); Martí, 6 (3,31%); Fanals, Trémol, Villalonga, 5 (2,76%); Casasnovas, Coll, Ferrer Fortuny, Nater, Palliser, Piris, Quintana, Saura, Uguet, 4 (2,21%); Cardona, Cassa, Gomila, Rotger, Sabater, Valls, 3 (1,65%).

d) Es Mercadal: Bagur 9 (7,38%); Triay, 7 (5,73%); Castell, 5 (4,09%); Camps, Febrer, Mascaró, Mercadal, Piris, Pons, 4 (3,27%); Arlés, Garcia, 3 (2,46%); Ameller, Andreu, Basser, Cardona, Casasnovas, Casellas, Gornés, Juanico, Llinyà, Pallisser, Seguí, Torrent, Truyol, 2 (1,63%).

La resta de cognoms tenen unes freqüències inferiors a l'u per cent, per la qual cosa no els reproduïm aquí. Podem comprovar com a Maó existeix una major concentració: vint-i-dos cognoms agrupen el 55,71% dels declarants, destacant el llinatge Pons. Com a contrast, a Ciutadella els cognoms amb més de quatre freqüències són vint-i-cinc que concentren el 40,58% dels contribuents.

Durant els anys que seguiren a la destrucció de Ciutadella es realitzà la darrera de les repoblacions de Menorca. A tal efecte, i per incentivar la vinguda de nous pobladors, foren concedides diverses franqueses i guiatges a l'empara del reial privilegi de 1427 atorgat per Alfons el Magnànim. Florenci Sastre (1984), que ha estudiat les concessions entre els anys 1559 i 1573, ens dóna la procedència dels repobladors: de 166 guiatges i franqueses, 137 (82,53%) procedien de l'illa de Mallorca. La resta eren de Catalunya, 9 (5,42%); menorquins residents fora de Menorca, 7 (4,22%); València, 4 (2,40%); Eivissa, 2 (1,20%); França, Palerm, Sardenya i Carinyena, 1 (0,60%); dos repobladors són d'origen desconegut. Cal advertir que molts d'aquests repobladors venien acompanyats de llurs famílies, per la qual cosa el nombre total d'immigrants seria superior (52).

L'onomàstica ens demostra que existí un cert moviment d'habitants dels termes forans cap a Ciutadella. Malgrat la destrucció de la vila, Ciutadella se-

(52) La concessió de guiatges continuà durant tota la segona meitat del segle, essent els beneficiaris, en la seva immensa majoria, mallorquins. Les franqueses, a partir de 1570, són atorgades en rares ocasions. Com que els beneficiaris de franquesa (exempció d'imposts durant deu anys) havien de residir durant el període d'exempció més uns altres deu anys a partir de la seva caducitat, podien plantejar-se abusos i frauds. Així, ja l'any 1561 la Universitat obligà els candidats al privilegi de franquesa a presentar fiadors: si els beneficiaris renunciaven posteriorment abans d'acabar el termini, havien de restituir els tributs que els pertocaven als arrendadors dels mateixos. Si no ho feien ells, ho haurien de fer els avaladors (Casasnovas, M. A. 1991a.).

guia essent la capital de l'illa (53) i, per tant, com a centre de poder oferia unes bones expectatives de promoció social.

Sembla que tant la repoblació com el mateix creixement natural de la població varen fer que Menorca superàs a principis del segle XVII el número d'habitants que tenia abans de la «Desgràcia» de Ciutadella. El creixement fou especialment important el darrer quart del segle XVI, com ho reflecteixen tant els morabetins com els manifestos de béns. Hem de mencionar també que l'absència d'epidèmies importants en aquest període —sols tenim documentat un focus de pesta l'any 1563 que afectà el terme de Maó— va contribuir a aquest favorable balanç demogràfic.

Una de les tasques prioritàries dels supervivents fou propiciar el rescat dels menorquins capturats per l'armada turca. A tal efecte, es gestionà la concessió d'un jubileu per part del Papa Pius IV, mentre que diversos menorquins es desplaçaren a Turquia per localitzar i redimir els presoners amb els diners obtinguts del jubileu, dels rescats pagats pels familiars i del producte de la venda de propietats. El més famós dels menorquins que anaren a Constantinoble és el clergue Marc Martí Totxo, que posteriorment fou nomenat paborde i comissari del Sant Ofici de Menorca. Marc Martí arribà a la capital turca el 12 de desembre de 1563 i embarcà rumb a Espanya el dia 11 d'agost de 1564. Durant aquests vuit mesos va redimir vuitanta captius i continuà la tasca després de la seva partida Miquel Ferragut, el qual rescatà algunes dotzenes de captius més (Vila, G. 1917:24). Si ens atenem al nombre dels redimits, no podem dir que la missió de Martí, com ho fan els seus panegiristes (54), fos un èxit.

Però el futur paborde de Menorca no fou l'únic que anà a redimir menorquins esclaus. Florenci Sastre (1990) ha documentat recentment altres menorquins que es desplaçaren al Llevant amb aquesta finalitat (55). Malgrat tot, ja al decenni de 1570 es creu que els menorquins presos a Turquia han rene-

(53) En els anys immediats al saqueig, el governador Joan de Cardona passà a residir a Maó, provocant les protestes dels jurats ciutadellencs. Sembla, també, que els síndics de Maó van reivindicar la capitalitat de l'illa per a la seva població.

(54) Gabriel Vila escriu «*el Dr. Martí no pudo ser personalmente libertador de todos los menorquines cautivos; pero con justicia puede atribuírsele tan honroso título, porque fue la causa moral de la libertad de todos*» (1917:25). Vila sembla oblidar que la gran majoria dels menorquins mai no va tornar. Bensenés, els 150 presoners directament o indirectament alliberats per Marc Martí no arriben al 5% del total de la llista que ell mateix publica.

(55) Entre ells figuren Francesc Barçola, d'Alaior, i Joan Seguí, que havia estat captivat l'any 1558 quan sols tenia 12 anys. Va fugir de Turquia i el trobam pressionant per continuar la tasca de remissió de captius al decenni de 1580.

gat del cristianisme i abraçat l'islamisme o el judaisme, per la qual cosa se sol·licita que els diners sobrants del jubileu es dediquin a la reconstrucció dels temples ciutadellencs. Així, la majoria dels captius mai foren redimits (56).

Altres menorquins presos a Ciutadella tingueren més sort. L'esquadra turca es dirigí, després de destruir Ciutadella, a les costes del sud de França, on recalà. Allí foren alliberats varis captius mercè a la iniciativa de la infanta Dona Joana (57). Altres foren redimits pels rescats enviats des de Menorca.

La comparació dels contribuents de 1563 amb la llista de captius publicada per Gabriel Vila ens mostra que no pocs dels subjectes fiscals del manifest havien estat captivats i retornaren a l'illa. A la mateixa relació de captius de Vila consta l'expressió «fora» a la banda de varis noms. Si aquesta relació fou la utilitzada per Marc Martí, es degué actualitzar l'any de la seva partida -1563, el mateix any de la confecció del manifest- consignant les persones que havien estat alliberades o que es tenien notícies que havien mort (58). Entre els redimits en els primers anys trobam personatges que assolirien un important protagonisme dins la vida menorquina: Rafel Squella i la seva família, Joan Vell, Llorenç Gomila i la seva família, Pere Alzina, Pere Gomila del Peu del Toro, la muller d'Antoni Lomellí, o la muller de Joanot Quart, entre d'altres.

6.- CONCLUSIÓ

En aquest article hem intentat presentar alguns aspectes de les conseqüències del saqueig i destrucció de Ciutadella. Ni el tema queda tancat ni pretenem aportar conclusions definitives, ja que aquestes s'hauran d'anar confirmant en futures investigacions. Però de l'estudi del manifest de 1563 podem dibuixar l'esbós de la situació a Menorca en els primers anys de la dècada de 1560.

(56) Joan Seguí envià una llista de captius que estaven localitzats l'any 1587 a Turquia. Aquesta llista, confeccionada per Joan Seguí, consta transcrita a un procés per la curadoria de l'heretat de Joan Salort àlies «Roseta» a l'A.R.M. Secció Reial Audiència. Al respecte, vegeu Sastre, F. (1990).

(57) El 16 d'agost de 1558 la infanta governadora escriu al virrei de Catalunya, García de Toledo «*Hanos parecido bien la licencia que haveis dado al sacar de Francia quinientas cargas de mercadería para el rescate de los de Ciudadela... Dareis orden que el mercader que ha ido a Francia para el rescate lo haga por los dichos quinientos ducados de Su Magestad, a más de lo que lleva a cargo*». Citat per Joan Reglà (1956:50-51).

(58) A la relació publicada per Vila consten 113 persones «fora» (ja en llibertat), mentre que es coneixia la mort d'uns altres trenta-sis.

La destrucció de Ciutadella fou una autèntica catàstrofe demogràfica, però també econòmica, que l'illa de Menorca, en el seu conjunt, no superaria fins entrat el segle XVII, per bé que s'aprecia, però, un ritme ràpid de recuperació cap al darrer quart del segle XVI.

De l'estudi dels patrimonis, podem suposar que els escalons més baixos de la societat ciutadellenca resultaren més afectats, amb una major concentració de patrimonis en mans dels estaments superiors. Nogensmenys, a Maó es notòria l'existència d'un nodrit estament social de pagesos cultivadors directes i una menor concentració de la riquesa.

La veritable base de la riquesa estava constituïda pels capitals mobiliaris que es nodrien dels excedents del treball pagès. La percepció de rendes censals era acaparada pels vilatans de les classes superiors, mentre que el règim de tinença més generalitzat era la del pagès emfiteuta (predominant a la meitat oriental de l'illa) i l'arrendador. Ni els integrants del braç militar ni els ciutadans més adinerats tenien grans extensions de terra a la segona meitat del segle XVI.

Un aspecte a tenir en compte és que, a Ciutadella, gairebé la meitat de la riquesa pertanyia a heretats de persones captivades. La pugna pel control i adjudicació de les curadories de forma més o menys legal seria una important via per incrementar els patrimonis de certs personatges (59). L'estudi de posteriors manifestes, especialment de l'«estim» de 1588, ens donarà la clau de molts interrogants.

Dins l'aspecte social, els estaments superiors resultaren delmats fins al punt que el braç militar no tenia prou components per cobrir els càrrecs institucionals que per privilegis tenia assignats. Això va accelerar —que no originar— l'ascens de ciutadans a l'estament superior, així com l'obtenció de títols de cavaller, tendència aquesta que continuà durant tot el segle XVIII. De tota manera, els ciutadans ascendits no romanen econòmicament inactius, sinó que acumulen censals i continuen dedicant-se a activitats mercantils (comerç, arrendaments de tributs reials i municipals, assegurances...) de forma oberta (60). El moviment social amb la substitució d'uns llinatges que desapareixen per altres de recent ascens va conformar un nou grup de poder local que intentarà fonamentar els seus orígens en els antics cavallers medievals.

(59) Andreu Murillo (1987:11) ja s'adona d'això, exposant el cas concret d'Onofre Martí, germà del paborde. Els seus fills, encara púbers, hereten d'un oncle de llur mare, ja difunta, després d'un llarg plet ventilat pel Tribunal del Sant Ofici, del qual Martí era familiar.

(60) Aquesta actitud no era exclusiva de Menorca. També a Mallorca els cavallers i nobles comerciaven, si bé maldaven de fer-ho mitjançant homes de palla, generalment xuetes.

Quant a la demografia, l'anàlisi de l'onomàstica ens demostra gràficament el gran impacte que sobre la població tingué la presa de Ciutadella. D'altra banda, el rescat dels captius no fou cap èxit. Sense voler menysprear els esforços dels que arriscaren llur vida per redimir els menorquins presos a Turquia, és evident que sols retornà una quantitat molt petita de captius (61). La mateixa documentació ens fa entreveure que, en un moment donat, no interessava el retorn dels esclaus, especialment si aquests tenien un cert patrimoni en mans de curadors poc escrupolosos. Un bon resultat va tenir el repoblament mitjançant la concessió de franqueses i guiatges, mentre que a la recuperació demogràfica va contribuir també la inexistència durant la segona meitat del segle XVI d'epidèmies i fams (62), amb la qual cosa el balanç demogràfic resultava positiu.

La brevetat obligada d'aquest article no ens permet aprofundir més en la problemàtica de la societat menorquina de finals del segle XVI. Com hem dit al principi, sols hem intentat aportar un nou enfocament per copsar les conseqüències dels fets de 1558. S'escau l'estudi acurat de les diferents estructures de la societat menorquina de finals del XVI i principis del XVII, com a punt de partida per a la comprensió de la nostra Edat Moderna i, alhora, per desfer els vells tòpics encunyats per la historiografia decimonònica.

(61) A la vista de les dades disponibles no creiem que tornàs a Menorca més del 15 al 20% dels captivats a Ciutadella.

(62) Això no vol dir que no hi hagués crisis de subsistències. Aquestes, però, eren subsanades amb la importació de cereals.

BIBLIOGRAFIA

- CASASNOVAS CAMPS, Miquel Àngel (1990): «*Relacions comercials Menorca-Itàlia, El comerç blader a la segona meitat del segle XVI*». XIV Congresso di Storia della Corona d'Aragona. Tom III pp. 60-79. Carlo Delfino Editore, Sassari.
- CASASNOVAS CAMPS, Miquel Àngel (1991a): «*El manifest de béns com a instrument de fiscalitat*». Revista d'Estudis d'Història Econòmica. En premsa.
- CASASNOVAS CAMPS, Miquel Àngel (1991b): «*El control de producció i de comercialització del sector tèxtil menorquí a finals del segle XVI*». IX Jornades d'Estudis històrics locals. Institut d'Estudis Baleàrics. Palma.

- MASCARÓ PONS, Jaume (1987): «Antroponímia menorquina. Consideracions sobre cognoms de Menorca». Revista Randa, 21. Curial, Barcelona.
- MURILLO I TUDURÍ, Andreu (1987): «Pressió fiscal, economia i societat a la Menorca del segle XVI-XVII». Revista Randa núm. 21. Editorial Curial, Barcelona.
- MURILLÓ I TUDURÍ, Andreu (1988a): «Emfiteusi i censals (Anàlisi socioeconòmica de l'explotació de la terra a la Menorca precapitalista». Revista Meloussa núm. 1 pp. 53-78. Institut Menorquí d'Estudis. Maó.
- MURILLÓ I TUDURÍ, Andreu (1988b): «Pressió fiscal i altres pressions a la Menorca de finals del segle XVI». Actes de les VI Jornades d'Estudis Històrics Locals. Institut d'Estudis Baleàrics. Palma.
- PARPAL I MARQUÈS, Cosme (1913): *La isla de Menorca en tiempos de Felipe II*. Acadèmia Calasancia, Barcelona.
- RAMIS I RAMIS, Joan (1817): *Varones ilustres de Menorca*. Impremta Serra, Maó. Reedició facsímil a cura d'Edicions Nura-Sicoa. Ciutadella, 1989.
- REGLÀ, Joan (1956): *Felip II i Catalunya*. Editorial Aedos. Barcelona.
- ROSSELLÓ I VAQUER, Ramon (1983): *El fogatge de Menorca de 1545. Nòmina dels habitants de l'illa a inicis de l'Edat Moderna*. Consell Insular de Menorca, Maó.
- SASTRE PORTELLA, Florenci (1982): *Ciutadella de Menorca en el tránsito a la Modernidad*. Consell Insular de Menorca, Ciutadella.
- SASTRE PORTELLA, Florenci (1984): «El 9 de juliol: Antecedents, protagonistes i conseqüències». Separata del setmanari El Iris. Ciutadella.
- SASTRE I PORTELLA, Florenci (1988): *La situación económica de las instituciones menorquinas en el siglo XVI*. Col·lecció Cova de Pala, 1. Institut Menorquí d'Estudis. Maó.
- SASTRE I PORTELLA, Florenci (1990): «Noves aportacions entorn al 9 de juliol». Setmanari El Iris. Ciutadella.
- VAQUER BENNASSAR, Onofre (1986): *Una sociedad del Antiguo Régimen. Felanitx y Mallorca en el siglo XVI*. Palma.
- VIDAL, Tomàs; GOMILA, Jaume (1984): «La població menorquina», dins *l'Enciclopèdia de Menorca*. Obra Cultural de Menorca.
- VILA ANGLADA, Gabriel (1917): *El Paborde Dr. Marcos Martí y Totxo. Apuntes biográficos y documentos inéditos concernientes a este preclaro menorquín*. Impremta de Manuel Sintès. Maó.

GEORGE CLEGHORN M.D.: UNA APROXIMACIÓ A LA SEVA VIDA I LA SEVA OBRA

JOSEP M. VIDAL HERNÁNDEZ (*)

George Cleghorn nasqué el 18 de desembre de 1716 a Granton (1), al municipi de Crammond, avui incorporat a la ciutat d'Edinburg, essent el més jove d'una família de cinc germans. El seu pare morí quan George només comptava tres anys d'edat i ell i els seus quatre germans restaren a cura de la seva mare.

Va començar els estudis del que avui diríem l'ensenyament secundari a la escola de Crammond, i l'any 1728 es traslladà a Edinburg on continuà els seus estudis amb l'aprenentatge de les llengües clàssiques, el francès i les matemàtiques.

L'any 1731 Cleghorn, quan tot just tenia quinze anys, decideix estudiar medicina i entra a la Universitat d'Edinburg on té com a tutor el famós Alexander Monro (2), el qual exercí gran influència en la seva formació. Durant

(*) Físic. Secretari general de l'Institut Menorquí d'Estudis.

(1) Totes les dades biogràfiques oferides en aquest apartat han estat extretes de les següents fonts: *Dictionary of National Biography*, editat per Leslie Stepeh, XL (Londres, 1887), i del pròleg que féu Benjamin Rush a l'edició americana de l'obra de Cleghorn la referència de la qual es troba a la pàgina 357.

Mentre aquest article estava en premsa hem tingut oportunitat de consultar la part dedicada a Cleghorn del llibre de John C. Lettson *Memoirs of John Fothergill, Cleghorn and others*, (Londres, 1786), però no li hem trobat altres dades d'interès diferents a les dues fonts esmentades abans.

(2) Alexander Monro fou el primer d'una nissaga de professors de la Universitat de Edimburg que detentaren la càtedra d'anatomia d'una manera ininterrompuda des de l'any 1720 fins l'any 1846. Tots els membres de la nissaga, tres en total, tenien el nom d'Alexander Monro i

els cinc anys que durà la seva carrera visqué a la casa del seu tutor, i l'acompanyà com a ajudant en les visites que efectuava als seus pacients. També assistí a les disseccions que Monro feia davant els estudiants al teatre anatòmic de la Universitat. Completà tots aquests coneixements pràctics amb estudis de química, botànica i el que s'anomenava «materia mèdica», així com amb les diverses assignatures que corresponien als estudis específics de medicina, destacant en tots ells com a un excel·lent estudiant.

L'any 1733 es produeix un altre fet que havia de tenir gran transcendència en la vida de Cleghorn. Es tracta de l'arribada a la Universitat d'Edinburg d'un nou estudiant, provinent de Londres, anomenat John Fothergill. Aquest personatge congenià ràpidament amb Cleghorn i encetaren una col·laboració científica que es perllongà al llarg de les seves vides. Durant l'època d'estudiants, aquestà col·laboració es traduí en la discussió conjunta de les notes que prenia cadascun d'ells de les lliçons a les quals assistien, i també de les observacions que cadascun efectuava en les pràctiques amb els malalts (3).

Com a conseqüència dels seus estudis, Cleghorn adquirí una sòlida formació reconeguda pels seus professors, fins al punt que l'any 1736, quan encara no havia complert vint anys, fou recomanat per ocupar el càrrec de cirur-

es distingien per l'apel·latiu de *Primus*, el pare i fundador de la nissaga, *Secundus*, el fill, i *Tertius* el nét. Segons l'*Enciclopèdia Britànica* Alexander Primus fou un gran professor que exposava les seves lliçons sense emprar notes, i que al llarg de la seva vida publicà dos llibres i 53 fulletons o comunicacions soltes. F. Weyler y Laviña (V. nota 26) diu que un germà d'Alexander *Secundus*, que també fou metge, estigué destinat a Menorca a l'època de la conquesta de l'illa per les tropes del duc de Crilló. La hipòtesi s'hauria de verificar, ja que el seu origen podria ser una confusió de noms. En efecte, hem pogut documentar l'existència a l'època, a l'illa de Menorca, d'un metge anomenat George Monro, el qual firma la convalidació del títol de metge de Bartomeu Ramis obtingut a Avinyò, però segons l'*Enciclopèdia Britànica* l'únic germà metge d'Alexander *Secundus* es deia Donald. A més, d'acord amb l'esmentat *Dictionary of National Biography* (vegeu nota 1), aquest Donald Monro es trobava a Anglaterra a finals dels anys '70 i principis dels '80 del segle XVIII. Per tant, de no existir un altre metge a la família Monro, l'afirmació de Weyler seria una equivocació motivada per la coincidència de noms.

- (3) Segons l'*Enciclopèdia Britànica*, el metge John Fothergill (1712-1780) fou el primer a descriure els símptomes de l'arterioesclerosi coronària. També identificà correctament l'epidèmia de difteria que afectà Londres entre els anys 1747 i 1748, la qual havia estat considerada pels seus coetanis una epidèmia d'escarlatina «maligna» i publicà les seves observacions al llibre *Account of the Sore Throat Attended with Ulcers*, que conté així la primera descripció escrita de la malaltia. Es diu que tingué molt d'èxit en l'exercici de la seva professió a Londres, la qual cosa pogué influir en la difusió del llibre de Cleghorn —del qual ens ocupam més endavant en aquest article— dintre la societat anglesa. Fou amic de Benjamin Franklin i, a partir de l'any 1774, l'ajudà a posar en pràctica un programa destinat a promoure la reconciliació entre els anglesos i els habitants de les seves colònies americanes.

già del 22 Regiment d'Infanteria comandat pel general Saint Clair, destinat aleshores a Menorca.

Cleghorn es desplaçà a l'illa per a ocupar la seva plaça al regiment i s'hi quedà fins l'any 1749. En aquesta data el 22 Regiment d'infanteria, ara a les ordres de Richard Offarrell, fou destinat a Dublín. Durant la seva estada a Menorca Cleghorn practicà intensament la medicina no tan sols entre els militars britànics sino també entre la població menorquina, arreplegant nombrosíssimes observacions relatives a les malalties més freqüents. També es dedicà als estudis d'anatomia, en els quals tenia un especial interès, per la qual cosa efectuà nombroses disseccions tan de cadàvers humans com de simis que es feia portar del nord d'Àfrica. D'aquesta manera comparava el resultat de les seves observacions amb les descripcions oferides pels autors clàssics i molt especialment Galenus i Vesalius.

Les seves observacions a Menorca no es reduïren a les específicament professionals, sinó que també es dedicà a l'estudi del medi natural de l'illa. En aquest camp hem d'assenyalar les seves observacions meteorològiques que dugué a terme entre 1744 i 1749, i que consistiren en la realització d'una mesura diària de la temperatura atmosfèrica, efectuada sempre a les tres del capvespre, a partir de la qual calculava després la temperatura mitjana i els valors màxims i mínims mensuals a l'hora de referència. Observà també l'ocurrència dels diversos meteors (pluges, tempestes, etc.) i la direcció dels vents encara que, malhauradament, la manca d'instruments⁴ apropiats li impediren, en aquest cas, d'obtenir resultats quantitius (4).

Un altre aspecte del medi natural al qual dirigí la seva curiositat fou la flora autòctona de l'illa i també, en menor mesura, la fauna, de les quals intentà conèixer les espècies més freqüents. Fruit de les seves recerques és una llista amb els noms llatins, anglesos i menorquins de gairebé cinc-centes espècies, que constitueix el primer catàleg naturalístic referit a Menorca del qual hom té notícia (5).

En la realització d'aquestes investigacions tingué el recolzament del seu antic company d'estudis Fothergill, el qual li féu arribar des de Londres tots aquells llibres que Cleghorn sol·licitava per mantenir els seus coneixements actualitzats. A més, els dos metges mantingueren una abundant correspondència en llatí, on Cleghorn anava posant Fothergill al corrent del progrés de les seves observacions relatives a les malalties més freqüents a l'illa de Menorca.

(4) Totes aquestes observacions estan consignades al seu llibre, del qual ens ocuparem en el següent apartat.

(5) Aquesta llista apareix a l'obra de Cleghorn esmentada a la nota anterior.

Cleghorn partí de Menorca cap a Dublín a mitjan estiu de 1749, data que coincideix amb la de les darreres observacions meteorològiques, corresponents a finals de juliol d'aquest any. La tardor de 1750 es desplaçà a Londres on, encoratjat pel seu amic Fothergill, i amb el seu ajut material, posà en ordre les seves observacions i notes menorquines i les donà a la impremta per a la seva publicació. El llibre sortí l'any 1751 amb el títol d'*Observations on the Epidemical Diseases in Minorca from the year 1744 to 1749. To wich is Prefixed a Short Account of the Climate, Productions, Inhabitants, and Endemical Distempers, of that Island*, imprès per T. Cadell, D. Wilson & G. Nicol, i conegué un gran èxit que afavorí la realització de successives edicions.

L'any 1751 tornà a Dublín, després d'aprofitar la seva estada a Londres per seguir les lliçons d'anatomia de William Hunter, i començà a professar al seu torn un curs anual sobre la mateixa matèria. Aquests cursos sembla que obeïen a una activitat privada de Cleghorn, per a alumnes particulars, i fora de tot ensenyament reglat, ja que els seus biògrafs ens assenyalen que gràcies a aquesta experiència en pocs anys fou admès a la universitat com a professor d'anatomia.

El contingut de les seves lliçons a la Universitat es pot resseguir a partir dels *Cleghorn's Index of Lectures*, publicats a Dublín l'any 1756 i 1767. En aquestes publicacions es fa patent com, d'acord amb els coneixements obtinguts per Cleghorn a partir de la seva pràctica a Menorca, les seves classes s'ocupaven no tan sols dels aspectes purament descriptius de l'anatomia humana, sinó també d'altres referits a l'anatomia comparada i a la anatomia patològica. Un altre caire interessant de les seves lliçons és la inclusió dels principis generals de la fisiologia, coneixements que també li venien proporcionats per la seva experiència anatòmica.

Els mèrits adquirits en la pràctica i l'ensenyament de la medicina propiciaren que l'any 1777 fos admès com a membre de la Reial Societat de Medicina de París, i set anys més tard rebé el nomenament de membre honorari del Col·legi de Metges de Dublín. Aquests honors culminaren molt poc temps després amb l'obtenció d'una càtedra d'anatomia a la universitat on havia exercit bona part de la seva vida docent.

Els seus amples coneixements, que anaven més enllà dels purament mèdics, el feren participar en la fundació de la Royal Irish Academy, una institució creada per a promoure els estudis de les arts i les ciències.

Els seus biògrafs no ens donen gaire informació sobre la seva vida privada, i en particular no ens assabenten de si tingué família pròpia. En canvi esmenten que l'any 1774, a la mort d'un dels seus germans, tingué cura dels seus nou fills com si fossin propis. Un d'ells, William Cleghorn, emprengué

Notus in Entres animi patris.

els estudis de medicina i arribà a obtenir el grau de doctor a la Universitat d'Edinburg l'any 1779. Malhauradament morí pocs anys després, quan prometia una brillant carrera avalada per una publicació primerenca on exposava una teoria del foc.

Se sap també que Cleghorn dedicà els seus moments de lleure a l'horticultura i a conrear la terra, activitats ambdues a les quals fou molt afeccionat.

Morí el mes de desembre de 1789 a l'edat de setanta-tres anys, i, encara que els seus biògrafs no esmenten el lloc del traspàs, el fet que no assenyalin cap viatge ni canvi de residència els darrers anys de la seva vida, ens permet creure que l'òbit tingué lloc a la ciutat de Dublín.

Observations on the Epidemical Diseases in Minorca

L'obra de Cleghorn que dona títol a aquest apartat consta de 311 pàgines i està dedicada a la *Society of Surgeons of his Majesty's Royal Navy* (6). Comença amb una introducció on exposa diverses generalitats sobre el clima, la geologia, la flora i la fauna de l'illa de Menorca, i també sobre els costums i malalties dels seus habitants. En el capítol primer descriu les principals incidències meteorològiques a l'illa entre els anys 1744 i 1749, il·lustrades amb un resum de les seves observacions climatològiques dutes a terme durant l'esmentat interval de temps. A continuació, en el capítol segon, descriu la incidència i evolució de les malalties endèmiques i epidèmiques entre la població de l'illa durant el mateix lapse de temps.

En el tercer capítol dona una descripció molt completa de les febres terçanes —la malaltia més comuna i que major mortandat produïa a l'illa—, les seves característiques, símptomes a tenir en compte a l'hora de fer els pronòstics i terapèutiques recomanables. En el següent capítol estudia diverses afecions cutànies, així com el *cholera morbus*. El capítol cinquè el dedica a les disenteries, mentre que la pleuresia ocupa tot el capítol sisè. També en tots aquests casos fa un estudi aprofundit, encara que no tan extens com en el cas de les terçanes, descrivint l'evolució clínica de les malalties, possibles complicacions, pronòstics i terapèutiques.

En el darrer capítol del llibre, el setè, dona compte de les dues epidèmies de verola que van ocórrer durant la seva estada a Menorca, i descriu diverses històries clíniques observades llavors.

(6) Aquesta obra està estudiada amb més detall a Vidal Hernández, J.M., *George Cleghorn, un metge britànic a la Menorca setcentista*, Actes de les Trobades Científiques de la Mediterrània (en premsa).

Com ja hem dit, el llibre fou editat a Londres l'any 1751, i gairebé simultàniament la revista *The Gentleman's Magazine* publicà un resum de la introducció amb les descripcions més atractives referides als costums dels menorquins i a les característiques del medi natural de l'illa (7). La publicació del llibre tingué èxit i, segons un dels seus biògrafs (8), conegué tres edicions més a Anglaterra en vida del seu autor i una altra quan ja era mort. Nosaltres hem pogut trobar les referències de les dues primeres, que es realitzaren l'any 1762 (D. Wilson, Londres) i l'any 1768 (T. Cadell, D. Wilson, G. Nicol, Londres), i la corresponent a l'edició pòstuma que aparegué l'any 1815 (E. Cox&Son, Londres) (9), però no hem trobat cap referència a la quarta edició. A la versió de 1815 els editors introduïren algunes modificacions menors per adequar-la als darrers descobriments de la ciència mèdica.

Fora d'Anglaterra se'n feren dues edicions, una a Alemanya i l'altra als Estats Units. La primera la realitzà J.C.G. Anckermann a Göttingen l'any 1777, encara que sembla que existia una publicació anterior realitzada a la mateixa ciutat l'any 1754, que combinava una selecció dels textos de Cleghorn amb una altra selecció parcial del llibre de John Armstrong (10). En darrer terme, hi ha una edició nord-americana impresa per F. Nichols a Filadelfia l'any 1809, amb un pròleg i notes d'actualització de Benjamin Rush, professor de la Universitat de Pensilvania.

No existeix cap traducció impresa al castellà, per bé que és molt probable que un metge de Ciutadella anomenat Miquel Oleo i Quadrado en fes una de manuscrita. Tenim notícia d'aquest propòsit per diverses fonts (11), i en concret per la seva correspondència particular amb Josep Ignasi Sampons (12), encara que en cap de les cartes conservades afirma que la traducció s'hagi finalitzat. Totes les referències que es troben a la correspondència consultada informen de la imminència del projecte, del temps que es tardarà a dur-lo a terme i altres dades d'interès, però en cap moment es parla que l'obra estigui acabada, ni tan sols en curs d'elaboració.

(7) «A short account of the island of Minorca, from Mr. Cleghorn's introduction to his observations on the epidemical diseases there», in *The Gentlemans magazine and historial chronicle*, 291-293 (juliol 1751), 362-365 (agost 1751), Edw. Cave, Londres.

(8) *Dictionary of National Biography*, editat per Leslie Stephen, XL (London, 1887).

(9) Fiol Guiscaféré, J.M. *De Balearibus. Bibliografia de viatges per les Balears i Pitiüses fins al 1900*, Miquel Font Editor, Palma de Mallorca, 1990.

(10) Ens referim al llibre *The history of the island of Minorca*, escrit per Armstrong i publicat per C. Davis, London, 1752.

(11) Ludwig Salvator d'Àustria, Arxiduc. *Die Balearen. In Wort und Bild geschildert*, Leipzig, 1869-91. (Existeix una traducció actual editada per la Caixa de Balears l'any 1980). Oleo i Quadrado, Rafael *Historia de la isla de Menorca*, Ciutadella, 1874-1876.

(12) Correspondència Oleo a Santponç, Arxiu de la Reial Acadèmia de Medicina de Barcelona.

Una referència més tardana, de la segona meitat del segle XIX, dóna per feta la traducció, i diu que és en mans de Francesc Oleo i Carrió, fill de Miquel Oleo, que també fou metge i exercí a Palma de Mallorca (13).

Malhauradament, entre els papers de la família Oleo que es conserven a l'Arxiu del Regne de Mallorca no es troba la traducció del llibre de Cleghorn, sinó tan sols un manuscrit que té per títol «*Apendice del Traductor Sobre de las enfermedades epidemicas, endemicas, y esporadicas de Menorca*» (14), el qual està firmat per Miquel Oleo.

Segons la correspondència d'Oleo amb Santpons, aquest apèndix havia de contenir una sèrie de comentaris i matisacions que creia oportú de fer a les afirmacions de Cleghorn, d'acord amb la seva experiència professional. Així ho afirma quan diu (15):

«... que sera del agrado de V.M. el que me dedixe a la traducción de Cleghorn ajustandose a las propias observaciones, que he pensado añadir à la fin, a modo de apendice por no confundir ni interrogar los que leyeran...»

Malgrat aquesta declaració d'intencions i malgrat el títol del manuscrit, que no deixa cap dubte sobre la seva naturalesa, l'escrit conservat no és altra cosa que un conjunt de notes autobiogràfiques de l'autor destinades a justificar la seva pretensió d'obtenir una compensació pels serveis oferts a la Corona d'Espanya d'ençà la seva reinstauració a Menorca (a aquest original, malgrat el seu propòsit, està escrit durant la darrera ocupació britànica, entre els anys 1798 i 1802, possiblement en previsió d'un ràpid retorn de l'illa a la Corona espanyola). Després d'aquestes disquisicions Oleo inicia els seus comentaris mèdics a l'obra de Cleghorn, començant per la seva descripció de les terçanes. Malhauradament el document finalitza en aquest punt, ja que el comentari queda interromput tot just al seu inici —sis ratlles en total, on fa referència a unes notes a peu de pàgina que ha col·locat al capítol corresponent de la traducció.

De tot açò sembla deduir-se que la traducció fou una realitat i que la tingué Oleo amb ell fins a la seva mort, moment en què passà a mans del seu fill Francesc Oleo junt amb altres documents. Més tard, tal vegada una volta mort també aquest fill, la traducció de Cleghorn, junt amb la part mèdica de l'apèndix, passa a altres mans, restant-ne tan sols les notes autobiogràfiques que no devien semblar d'interès.

(13) Aquesta referència és troba a B. Fàbregues *Biblioteca de escritores menorquines*, Tipografia de Salvador Fàbregues, Ciutadella, 1878.

(14) Arxiu del Regne de Mallorca, papers de la família Oleo.

(15) Oleo a Santponç, 14 octubre de 1788, Arxiu de la Reial Acadèmia de Medicina de Barcelona.

Cleghorn, un metge empirista

La lectura del llibre de Cleghorn, ens permet conèixer els seus plantejaments professionals a través dels seus comentaris. La primera cosa que es fa patent, no tan sols per algunes afirmacions explícites sinó d'una manera indirecta a través de totes les seves descripcions, és que Cleghorn fou un seguidor bastant rigorós de l'empirisme defensat per Sydenhan.

Les seves afirmacions, diu, sempre són fruit de les observacions fetes a la capçalera dels malalts. Per açò moltes vegades pren notes mentre fa la visita mèdica i les compara més tard amb les que ha pres en altres ocasions. D'aquesta manera les conclusions que treu són sempre una generalització de tot el que ha vist en els milers de casos que ha tractat al llarg dels anys, mai una opinió forjada a partir d'uns pocs casos.

Aquesta aplicació implícita del mètode inductiu, encara que Cleghorn mai li dóna aquest nom, li permet d'abstreure les característiques fonamentals de les malalties que està tractant del fons caòtic dels símptomes particulars que observa en cada cas. Així, ens dóna una descripció prou correcta de diverses malalties, i molt en particular dels diversos tipus de terçanes, la qual cosa feu del seu llibre una eina de gran utilitat per als practicants de la seva època i fins i tot, com veurem, per als de la primera meitat del segle següent.

Una de les conclusions que treu de la seva experiència és que en alguns casos els símptomes observats als malalts de Menorca no corresponen als descrits pels autors anglesos i altres autors nòrdics de l'època, mentre que sí que semblen convenir a les descripcions donades per certs autors llatins clàssics. Cleghorn explica aquest fet suposant que són les influències del clima les que donen les peculiaritats a cada malaltia, i que els autors clàssics, a diferència dels nòrdics, exercien les seves facultats a l'àrea mediterrània. Per aquest motiu considera vàlides tan les opinions dels clàssics, almenys en alguns casos, com les dels metges anglesos de la seva època, sempre i quan es tenguí en compte que aquestes opinions només són aplicables a l'àrea geogràfica per a la qual foren establertes.

Un altre aspecte que destaca dels seus escrits és la seva claredat expositiva, sense caure en el parany en què queien molts de metges de l'època de mesclar la descripció dels símptomes de les malalties amb els procediments terapèutics que proposaven. Cleghorn, pel contrari, comença la descripció de cada malaltia amb la seva classificació nosològica, per passar després a una descripció de les distintes evolucions possibles i les complicacions més freqüents. Només quan ha complert aquests requisits fa una referència a les terapèutiques que considera com a més adequades a cada cas.

En aquest camp de la terapèutica hem d'esmentar que Cleghorn fou un gran defensor de l'ús de la quina per a tractar les febres terçanes, la qual cosa

a l'època no era encara de domini general. Amb tot, el seu entusiasme cap a aquest medicament el féu aplicar-lo a malalties en les quals la seva eficàcia no és clara sinó més aviat dubtosa. Aquest equívoc, però, era freqüent en temps pretèrits, i no tant pretèrits, en els quals l'aparició d'un nou medicament amb una elevada eficàcia curativa per a determinades malalties animava els metges a emprar-lo en la cura d'altres trastorns en què tenia poc o cap efecte.

Un altre signe de la modernitat de Cleghorn és la seva defensa de la inoculació com a única arma eficaç per lluitar contra la verola. La defensa d'aquest procediment preventiu la fa en l'últim capítol del llibre, després d'explicar diverses històries clíniques on mostra com l'aplicació de diversos procediments terapèutics que ell considerava raonables per al tractament de la malaltia han tingut com a desenllaç la mort del pacient. Per aquest motiu creu que no es pot lluitar contra la verola si no és enfrontant-se a la seva propagació mitjançant la inoculació preventiva.

La postura de Cleghorn en aquests temes es pot considerar entre les avançades del seu temps, ja que moltes autoritats científiques de l'època s'oposaven a la pràctica de la inoculació. Amb tot, seria exagerat afirmar que Cleghorn estigués sol en la defensa d'aquest procediment, ja que a partir de la tercera dècada del segle la pràctica de la inoculació s'havia anat extenent per tota Anglaterra.

Un altre tret característic de Cleghorn, i potser un dels més notables, fou la pràctica de la anatomia patològica, una rama de la medicina que, malgrat que ja era cultivada per algunes escoles mèdiques de la antiguitat clàssica, no fou fins al segle XVII que començà a desenvolupar-se com a disciplina mèdica específica de la mà de l'italià G.B. Morgagni. La pràctica de Cleghorn consistia bàsicament en la dissecció dels cadàvers de les persones mortes per malaltia per observar les anomalies que presentaven els seus òrgans interns i les seves vísceres, i relacionar-les amb els símptomes presentats pel malalt quan encara era viu. Aquesta pràctica queda clara al llarg de diversos passatges del llibre, i l'ha duita a terme, segons explica, en els centenars de disseccions que realitzà durant la seva estada a Menorca.

Per finalitzar aquest apartat, sembla necessari matisar un poc l'esboç exposat fins aquí de la personalitat científica de Cleghorn, per evitar d'obtenir-ne una visió idealitzada. Les personalitats dels científics d'aquella època, i de tots els temps, mai no són tan coherents com voldrien els historiadors de la ciència i en elles junt amb trets progressistes es troben d'altres que no ho són tant. Així, en alguns casos semblen defensar les teories més agosarades fins a veure-les admeses per tothom, mentre que en altres casos la mateixa persona pren una postura intransigent davant fets que són admesos per la generalitat

dels científics. O també, en alguns aspectes de la seva ciència, abracen models que el temps acaba establint com a paradigmes, mentre que en altres s'encaparren a defensar models que la pràctica ha demostrat obsolets fa temps.

Per açò es bo tenir en compte, sense que per aquest motiu es vegi disminuïda la personalitat de Cleghorn, que fins aquí hem destacat els seus trets que més tard han demostrat anar en el mateix sentit que ha seguit el desenvolupament científic, però que n'hi havia d'altres que el relacionaven més bé amb la ciència que anava quedant endarrere, per ésser incapaç d'adequar-se a les sol·licitacions d'un món canviant.

En aquests aspectes hem d'esmentar que Cleghorn, en el seu llibre, dona mostra d'un cert eclecticisme i encara que aquest no ha d'ésser forçosament incompatible amb l'empirisme que demostra per un altre cantó, en moltes ocasions l'intent de conjugar les dues postures pot anar en detriment de la segona. La prova de l'adhesió de Cleghorn a algunes propostes de sistemes mèdics basades en prejudicis *a priori* no contrastables empíricament, la trobam, per exemple, en el convenciment que la qualitat de l'aire influeix en l'origen de les malalties, creença que queda prou patent al llarg de tot el llibre.

La seva terapèutica, per una altra banda, encara està prou relacionada amb el convenciment en la utilitat de les evacuacions, encara que no abusa d'elles, i així no deixa de receptar sagnies, vomitius, purgants i altres evacuacions quan creu necessari rebaixar la intensitat de les crisis que presenten els malalts. El recurs als nous medicaments a base de substàncies químiques l'empra en ben poques ocasions, i es manté fidel a l'ús de les substàncies naturals encara que hem de recordar que l'arsenal terapèutic de tipus químic, era, a l'època, encara molt reduït. No menysprea, tampoc, deixar actuar la naturalesa quan no coneix cap remei segur. En aquests casos recepta begudes que considera reforçants per ajudar al malalt a vèncer l'afecció, o remeis calmants, com l'opi, quan l'estat morbós produeix dolors aguts.

Difusió de l'obra de Cleghorn

L'obra de Cleghorn fou prou coneguda a Anglaterra com ho demostren les seves successives edicions, i també els comentaris dels seus biògrafs. Així al *Dictionary of National Biography* (16) se'ns assabenta que:

«These (book) are all full of original observations, and entitle the book to a permanent place among English medical treatises»
(**).

i un poc més avall diu:

(16) *Dictionary of National Biography*, editat per Leslie Stephen, XL (London, 1887).

(**) «Aquest (llibre) esta curull d'observacions originals, i açò li confereix de ple dret un lloc permanent entre els tractats mèdics anglesos».

«Any one going to practise in Minorca may still read Cleghorn's book with profit». (***)).

Encara que aquesta darrera afirmació pugui resultar una mica exagerada, —hem de tenir en compte que la biografia s'escriví gairebé 140 anys després de la publicació del llibre— no deixa de ser un exponent del bon concepte que tenien els estudiosos anglesos de les seves qualitats científiques.

Una altra prova de l'abast que tingué la difusió del llibre en el seu moment, la tenim en la publicació del que es podria considerar una rèplica al seu contingut per part d'un metge francès.

Com es sabut, set anys després de marxar Clerghorn de Menorca i cinc anys després de la publicació del seu llibre, Menorca fou conquerida per les tropes franceses comandades pel Mariscal Richelieu i restà en el seu poder fins l'any 1763, en el qual fou tornada a la corona britànica.

Durant aquest temps, el metge de l'exèrcit francès a l'illa, François Passerat de la Chapelle, inicià l'elaboració d'un llibre sobre l'illa de Menorca i les seves malalties. Quan tenia el llibre a punt de publicar, es produí la devolució de l'illa a la sobirania britànica, fet que li féu canviar de parer respecte de la conveniència de seguir endavant amb l'edició. En particular no volia, segons afirma al pròleg del llibre, que l'obra pogués ser coneguda pels anglesos i encara menys que la traduïsin al seu idioma. Malgrat açò, alguns amics que havien llegit l'obra el convenceren del seu interès i, vencent les seves prevencions, la donà a impremta; l'any 1764 es publicà a París, amb el títol de *Reflexions générales sur l'Isle du Minorque et son climat, sur la manière de vivre ses habitants et sur les maladies qu'y regnent*.

És evident que, malgrat les protestes del seu autor, aquesta obra volia ser una mena de rèplica de la medicina francesa al treball de Cleghorn. Per açò, encara que Menorca ja no era francesa, resultava prou interessant donar a conèixer al món científic la visió de la medicina francesa de les malalties endèmiques de Menorca, amb una intenció clarament propagandística. Aquest aspecte extracientífic de l'obra queda prou clar si es té en compte que en cap moment de la seva obra Passerat de la Chapelle esmenta el llibre de Cleghorn. Pel contrari, sí que parla d'un article publicat per Cleghorn l'any 1756 a la revista *Journal des Savants*, editada a París, que fa referència a la seva experiència a Menorca. D'aquests fets deduïm que Passerat no podia desconèixer l'obra de Cleghorn, sinó que l'oblida conscientment en el seu llibre. D'aquesta manera el metge francès devia voler amagar els motius que l'havien duit a escriure la seva obra, alhora que estalviava una propaganda gratuïta al

(***) «Qualsevol persona que vulgui exercir a Menorca, encara pot llegir el llibre de Cleghorn amb profit».

OBSERVATIONS
 ON THE
 EPIDEMICAL DISEASES
 IN
 MINORCA.

From the Year 1744 to 1749.

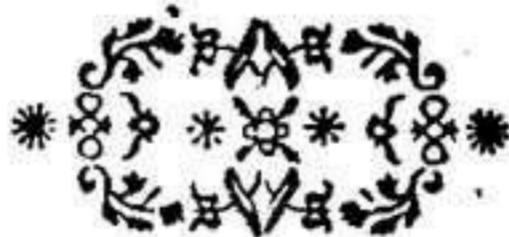
TO WHICH IS PREFIXED,

A Short Account of the Climate, Productions,
 Inhabitants, and Endemial Distempers, of
 that Island.

BY GEORGE CLEGHORN,
 Lecturer of Anatomy in the University of DUBLIN, formerly
 Surgeon to the Twenty-second Regiment of Foot.

THIRD EDITION.

by de Fran^a

Compliment

LONDON:
 Printed for T. CADELL (Successor to Mr. MILLAR), and
 D. WILSON and G. NICOL, in the Strand.

M DCC LXVIII.

R/ 874

llibre de Cleghorn. Aquest fet seria, en la nostra opinió, una conseqüència de l'enfrontament entre les societats mèdiques angleses i franceses, reflex dels enfrontaments polítics i bèl·lics dels dos països al llarg del segle.

Com a conclusió, i retornant al tema amb el qual hem obert aquestes consideracions, podem dir que si la nostra hipòtesi fos certa i fou realment el llibre de Cleghorn el que encoratjà a escriure Passerat de la Chapelle, açò seria una prova més del ressò científic que tingué l'obra del primer en el seu moment.

Les Reflexions generals de Passerat de la Chapelle

No és el lloc aquí de estudiar amb detall l'obra de Passerat, però si que val la pena esmentar que els seus plantejaments, a despit de les seves intencions, no eren tan diferents dels de Cleghorn. De fet, sembla que el metge francès és també un empirista com el britànic. Les diferències entre els dos es troven en el fet que, tot exposant els mateixos temes —p.e. la influència de l'ambient físic i dels hàbits dietètics i higiènics en la salut— els dos autors no desenvolupen amb igual intensitat els mateixos aspectes. Realment, Passerat parla molt poc del clima i quan ho fa només l'esmenta d'una manera molt incidental. Pel contrari, creu que els factors que més influeixen sobre la salut dels habitants de Menorca són el seu modes de vida i, en particular, els seus hàbits alimentaris incloent-hi en aquest capítol també les begudes. El segon punt cabdal per la salut, segons Passerat, són les condicions higièniques dels pobles i de les edificacions disperses, parant menció especial en el tipus de terreny on estan situats, és a dir, llocs elevats o enclotats, secs o amb aigües embassades, etc. També li preocupa molt la salubritat de les aigües dolces i la seva conservació.

Cap d'aquests aspectes té un paper primordial en el llibre de Cleghorn, encara que no els ignora ni els rebutja. Es tracta més bé d'una qüestió d'apreciació personal. En aquest sentit hem de dir que les preocupacions de Passerat han resultat ser més encertades que les de Cleghorn, que creia més en les influències del tipus d'aire en la caracterització de les malalties. Cleghorn en el seu llibre no ofereix mesures profilàctiques, o ben poques, mentre Passerat recomana determinats hàbits alimentaris, circumstàncies a valorar a l'hora de elegir situació i característiques dels habitatges com a mesures essencials per a conservar la salut.

Si la confrontació entre els discursos introductoris dels dos llibres es resol a favor de Passerat —almenys des d'un punt de vista mèdic, ja que com a descripció de Menorca l'oferida per Cleghorn es més completa— la de la segona part dels dos llibres ho fa a favor de l'anglès.

La descripció de les malalties dels menorquins que fa Passerat és molt més embullada que la de Cleghorn. Açò no es imputable a diferències en els seus posicionaments teòrics sinó, segurament, a la diferència en la quantitat d'observacions sistemàtiques realitzades, que sembla molt menor en el cas del metge francès que en el del britànic. Circumstància propiciada, aptituds personals a part, pel poc temps que restà Passerat a Menorca.

Tota la part específicament mèdica del llibre de Passerat de la Chapelle s'inclou en un sol capítol on es descriuen totes les malalties més corrents, si fa no fa les mateixes que observa Cleghorn, però disposades sense ordre ni concert. Aquest desordre es veu agreujat pel fet que la descripció dels símptomes de cada malaltia es mesclen amb els remeis terapèutics i amb algunes interpretacions teòriques. Tampoc aquí, però, sembla que es pugui veure la influència de doctrines diferents, sino més bé diferències en la capacitat expositiva dels dos autors.

Com a conclusió d'aquestes breus consideracions podem dir que la comparació de les dues obres ens mostra per un costat Cleghorn, metge practicant fervorosament empirista que obté els seus coneixements amb el contacte dels malalts que tracta cada dia, i per l'altre Passerat, higienista preocupat per la conservació de la salut, però amb uns coneixements pràctics de menor abast obtinguts a més sense una observació rigorosa. I darrera d'ells, com a teló de fons, la pugna entre la medicina anglesa i la francesa, ja que donada la personalitat dels protagonistes d'aquest enfrontament concret, en aquest cas no sembla que es pugui parlar d'enfrontament real de sistemes mèdics sinó tan sols entre dos corporativismes.

Difusió tardana de l'obra de Cleghorn

La difusió de l'obra de Cleghorn a Menorca fou molt més petita que a Europa, com era de suposar per la dificultat que comportava el que fos escrita en idioma anglès, el coneixement del qual no estava gaire estès entre els menorquins malgrat els anys de dominació britànica.

Les notícies de la minsa difusió de l'obra a l'illa ens la dóna l'esmentat Miquel Oleo (17), que ens explica la distribució dels exemplars que coneix a Menorca, que només son cinc; d'aquests cinc, dos son seus i un altre el tenia un metge que no sap anglès (18), i que a més l'ha perdut. Els altres dos són

(17) «*Respuesta del doctor Miguel Oleo medico de Ciudadela a las preguntas que por Dn. Juan Bautista y de San Martin y Navas... se han hecho para el arreglo del gobierno (de Menorca) que se esta tratando*». Manuscrit dipositat a l'Arxiu històric de la Reial Acadèmia de Medicina de Barcelona.

(18) El metge es diu Joan Font i és de Ciutadella per la qual cosa podem suposar que precisament era fill de Dídac Font, que mantingué correspondència en llatí amb Cleghorn.

en mans dels metges Joan Mercadal de Maó i Llorenç Villalonga d'Alaior, tots dos bons coneixedors de la llengua anglesa. És a dir, que si hem de creure la informació oferida per Oleo, la difusió del llibre de Cleghorn a Menorca entre els professionals autòctons era pràcticament nul·la. I en tot cas, si hi havia altres exemplars que Oleo no controlava, és de suposar que el seu nombre devia ser molt reduït, ja que si fos gran no haurien passat desapercebuts al metge ciutadellenc.

La informació d'Oleo ve corroborada també pel fet que a la bibliografia menorquina de l'època no hem sabut trobar més que una referència a l'obra de Cleghorn, localitzada al llibre de Vargas Ponce *Viaje a las Islas Pitiusas y Baleares* (19), i encara relacionada amb la part botànica de l'obra. Diu concretament que sobre la botànica de Menorca no hi ha altra publicació que la de Cleghorn, i que el que s'ofereix allà ha quedat ja molt desfasat.

Crida l'atenció que en els llibres de Antoni Ramis, especialment el que escrigué sobre la pesta (20), no aparegui mai el nom de Cleghorn i, encara més, que passi el mateix en l'ampla producció del metge Rafael Hernández —almenys en les obres que hem pogut consultar. Sembla com si la figura del metge anglès hagués estat esborrada de la memòria col·lectiva dels menorquins una volta tornada l'illa a la corona espanyola.

No passà el mateix a Catalunya on, sempre gràcies a Oleo, sabem l'interès que demostraven els metges més prominents de l'època per l'obra de Cleghorn. Així sabem que J. Bonells, membre de la Real Academia Médico-Práctica de Barcelona, en un discurs fet a la institució sobre la utilitat i necessitat de les acadèmies de medicina pràctica, parlà molt elogiosament de Cleghorn i la seva obra (21). També sabem que el famós metge Salvà i Campillo es dirigí a Oleo en sol·licitud d'un exemplar del llibre del metge anglès, pel

(19) VARGAS PONCE, J. *Descripciones de las islas Pitiusas y Baleares*, Imprenta de la viuda de Ibarra, hijos y compañía, Madrid, 1787. De fet l'origen de la referència és Joan Ramis, el qual fou un dels corresponsals que proporcionà les informacions sobre Menorca que Vargas Ponce reproduïx al seu llibre, i concretament és l'autor de la citació referida a Cleghorn com es pot comprovar a Flaquer Fàbregues, Juan, *Aportación del doctor Juan Ramis y Ramis a la obra Descripciones de las islas Pitiusas y Baleares, de don José Vargas Ponce*, «Revista de Menorca» (1948), pp. 48-65, 123-245.

(20) RAMIS, A. *Noticia de las pestes de Menorca*, Imprenta de Serra, Maó, 1824.

(21) OLEO, M. *Disertación Médico-Práctica sobre la obligación que tienen las Académias de España, y singularmente Nuestra Real Academia Médico-práctica de Barcelona de buscar los medios de oponerse con todas fuerzas à la convulsión de la mandíbula inferior, que tanto estrago hace à los niños recién nacidos en todo el Reyno, y particularmente en este Principado de Cataluña. Con algunas reflexiones sobre su curación*. Manuscrit dipositat a l'Arxiu Històric la Reial Acadèmia de Medicina de Barcelona.

qual estava molt interessat, i que Oleo no l'hi pogué fer arribar, ja que a l'època no en trobà cap de disponible (22).

Un altre lloc on l'obra de Cleghorn fou valorada molt positivament foren els Estats Units d'Amèrica on, en data tan tardana com l'any 1809, es reedità l'obra no com a document històric sinó com a llibre de medicina actual i en profit dels estudiants de medicina. L'editor, Benjamin Rush, diu al seu pròleg:

«The following work contains a greater mass of practical knowledge in a small compass, than any book perhaps of the same kind in medicine. It has passed through many, editions, and it now occupies a place in the libraries of most of the physicians in the British empire. Its merits consist chiefly in the number and importance of its facts, which afford the surest passport of a medical book to present and future generations. The notes which I have added to this first American edition of this valuable work, are intended to point out a few of its errors, but chiefly to impress those remarks, upon your minds, which accord with the diseases and mode of practice that are common in the United States» (****).

És a dir, que deixa prou clar que el llibre, gairebé seixanta anys després de la seva primera edició, és encara d'utilitat per a tots els metges i que, només en alguns casos, ha calgut corregir determinats coneixements de Cleghorn que el temps ha demostrat erronis.

Encara és més notable que vint anys després, quan ja s'acomplien cent anys de l'estada de Cleghorn a Menorca, un metge nord-americà anomenat Johnatan Foltz, que exercí entre els anys 1839-1842 a l'hospital militar que la marina del seu país tenia establert a Menorca (23), escrigué les següents paraules referides al llibre del metge britànic:

(22) Oleo a Santponç, 14 d'octubre de 1788, Arxiu de la Reial Acadèmia de Medicina de Barcelona.

(****) El següent treball conté en les seves pàgines una quantitat de coneixements pràctics que, tal vegada, és la major que es pot trobar en una extensió semblant de qualsevol llibre de medicina del mateix tipus. S'han fet diverses edicions i ara ocupa un lloc a les biblioteques de molts de metges de l'Imperi Britànic. El seu mèrit consisteix principalment en la quantitat i la importància dels fets exposats, la qual cosa facilita el passaport més segur a un llibre de medicina per ser útil a les generacions presents i futures. Les notes que hem inclòs en aquesta primera edició americana d'aquest valuós treball s'han d'entendre com a puntualitzacions dels pocs errors que conté, però també, primordialment, han de quedar gravades a les seves ments, com a referències a les malalties i maneres d'exercir la medicina que son comunes als Estats Units».

(23) Aquesta avinentesa es produí quan el port de Maó fou quarter general de l'Estació Mediterrània de la Marina Americana, entre els anys 1823-1849.

«... and such is the accuracy of his observations and the systematic regularity with which they are recorded, that even after the lapse of a century, they constitute one of our best models for the medical observer of the present day» (*****).

Aquestes paraules són encara més significatives si es té en compte que es troben al pròleg d'un llibre que escrigué el doctor Foltz, amb intencions en part similars a les de Cleghorn en redactar el seu. La diferència entre els dos llibres rau en l'intent per part del nord-americà de completar l'estudi mèdic de l'estat de salut de la població menorquina amb unes consideracions de política sanitària. Més concretament volia posar de manifest una relació entre el deteriorament sanitari que Foltz observa, tot comparant el quadre donat per Cleghorn amb les seves pròpies observacions, i la política absolutista de Ferran VII (24).

L'últim autor que encara considera vàlides les observacions de Cleghorn però ara ja només parcialment és Fernando Weyler i Laviña, que se'n serveix d'algunes d'elles en un llibre que escriu sobre les malalties de les illes Balears (25). Aquest autor publica la seva obra l'any 1854 i encara troba conceptes aprofitables en les descripcions que féu Cleghorn al seu temps.

Companys de Cleghorn en aquest llibre són el seu rival Passerat de la Chapelle i el doctor Foltz, els quals donen les bases a Weyler y Laviña per a la seva descripció de les malalties de Menorca. Amb tot, les aportacions provinents de Cleghorn són les més abundants, seguides per les de Passerat. El doctor Foltz, encara que és el més recent, és el menys citat. Els motius de la seva postergació segurament no són mèdics sinó que tenen a veure amb la seva crítica política al govern espanyol.

(*****) «... i tal és l'exactitud de les seves observacions i la regularitat sistemàtica amb la qual estan obtingudes, que inclús després de cent anys, constitueixen un dels millors models per als observadors mèdics actuals».

(24) Malgrat la importància de la seva figura dintre de la història de la medicina americana i de l'interès que evidencia el títol del seu llibre, el Dr. Foltz ha tingut encara menys sort que Cleghorn dintre de la historiografia menorquina. No coneixem l'existència de cap exemplar del seu llibre a les biblioteques menorquines públiques, ni comentaris de la seva obra entre els seus contemporanis menorquins, com passa amb el llibre de Cleghorn. Amb tot, ja avançat el nostre segle, l'obra del Dr. Foltz fou parcialment traduïda i publicada l'any 1969 per Juan Llabrés Bernal a la seva obra *El Dr. Foltz de la Marina Norteamericana en Mahón. 1839-1841 y 1867* (Palma, 1969). Simptomàticament no es tradueix, ni tan sols s'esmenta, cap dels aspectes polítics del llibre. Per trobar una referència a aquests s'ha de recórrer a una obra de F. Weyler y Laviña escrita l'any 1854 (!).

(25) F. Weyler y Laviña, *Topografía físico médica de las islas Baleares y en particular de Mallorca*, P.J. Gelabert, Palma, 1854.

Epíleg a la recerca de les passes de Cleghorn

Aquells lectors que hagin tingut la paciència d'arribar fins aquest punt, potser hauran notat una mancança important. No hem dit cap mot sobre les vicissituds de Cleghorn durant la seva estada a Menorca. Els motius d'aquesta omisió són bons d'explicar: es tracta que malgrat les consultes als arxius menorquins no hem pogut trobar cap document on aparegui el seu nom.

Açò es curiós, ja que la seva estada a l'illa es perllongà al llarg de tretze anys, coincidí amb una època força moguda i, encara que com a metge degué mantenir-se al marge de les picabaralles entre els governadors anglesos i els administrats menorquins, no sembla lògic que un metge de la seva preparació no intervingués en cap moment com a consultor en temes sanitaris.

En aquest aspecte l'època de Cleghorn fou prou intensa ja que, a més de fer front a les recurrències estacionals de les malalties endèmiques, Cleghorn hagué de lluitar contra dues epidèmies de verola, una l'any 1743 i l'altra l'any 1745. A més, el metge britànic, com ens assabenta en el seu llibre, exercia profussament la medicina tant entre el personal militar britànic com entre els nadius menorquins. La realitat d'aquesta afirmació és avalada per les nombroses observacions que li possibilitaren de realitzar el seu llibre. Per tant, Cleghorn degué ser un professional conegut i prestigiats en tota la societat menorquina (26).

Però a més, l'any 1745 s'elaborà el primer reglament quarantenari conegut a l'illa, que s'havia d'aplicar als vaixells que arribaven al port de Maó. Amb aquest reglament es pretenia acabar amb els abusos en què incorrien els jurats i oficials de sanitat a l'hora de decretar les quarantenes dels vaixells provinents de ports africans, cosa que feien d'acord amb el seu saber, que no era molt, o, encara pitjor, aconsellats pels seus interessos.

El document, que es conserva a l'Arxiu Municipal de Maó, es publicà el 7 d'octubre de 1745 i està signat en primer lloc pel governador. A continuació signen amb ell els jurats de la Universitat de Maó i tres metges de la Junta de Sanitat.

El nom de Cleghorn no apareix al document, cosa que no és rara, ja que els jurats menorquins estaven molt gelosos de l'autonomia municipal en matèria de sanitat i els membres de la Junta de Sanitat del municipi, eren sempre gent del país, inclosos els metges, cirurgians i morbers. Difícilment haurien

(26) Pensam que Cleghorn fou conegut a tot Menorca, i no tan sols al voltant del port de Maó on es desenvolupava la màxima activitat dels anglesos, gràcies a Miquel Oleo que ens assabenta en un dels seus escrits que el metge britànic, al llarg de la seva estada, es desplaça per tota l'illa tot seguint el seu regiment. Açò li permetè d'exercir la seva professió en tots els municipis.

admès un metge anglès com a membre d'aquesta junta que havia de ser autòctona i municipal.

Pel contrari, molta més gent participà en la redacció de la nova normativa. Aquesta es féu per ordre de l'intendent de l'armada britànica Trefusi, el qual reuní a la Sala de la Ciutat jurats, comerciants anglesos i menorquins, metges i altres persones assenyalades per discutir el tema. De tot açò ens asabenten els documents que acompanyen l'esmentada normativa quarantenària, però malhauradament no ens diuen els noms ni llinatges de les persones que participaren en aquesta reunió de notables. Així, encara que podria semblar raonable que s'hagues comptat amb l'opinió de Cleghorn per resoldre aquest afer, tampoc els documents no ens informen si fou així realment.

Per un altre cantó desconcixem gairebé tot de les relacions de Cleghorn amb els menorquins. El seu llibre només ens deixa constància de la seva correspondència en llatí amb un metge de Ciutadella anomenat Dídac Font, que li ofereix la seva opinió sobre un tema mèdic. Aquest és l'únic personatge illenc que apareix citat en el llibre amb el seu nom i llinatges.

A partir d'aquest fet, i d'una observació que fa Cleghorn a l'inici de l'obra (27), es podria creure que no tinguè gaires contactes amb la gent de l'illa.

Amb tot, aquesta suposició s'hauria de matisar. Per la nostra part ens inclinam a creure més bé que Cleghorn mancà a l'illa de relacions a nivell professional, conseqüència al seu torn de la manca a l'illa de persones amb estudis, tret dels de caire més freqüent a l'època: medicina, lleis i estudis eclesiàstics. A més, pel que sabem —o més ben dit pel que no sabem, ja que no ens ha quedat cap llibre, manuscrit o referència d'ells— els primers no devian tenir una preparació excessivament brillant.

Açò no impedeix que tingués altres contactes amb la gent de Menorca; més concretament hagué de comptar amb suficients informadors entre la gent del camp i de la mar. La hipòtesi resulta evident per si mateixa si recordem el que s'ha exposat al principi d'aquest article, sobre el gran número d'espècies vegetals i de peixos que se citen al llibre, acompanyades en molt de casos pel corresponent nom popular. L'establiment d'aquesta llista sense gaires errors implica necessàriament l'ajut de bons concixedors a nivell pràctic de la flora de l'illa i de la fauna piscícola, ja que sense ells la recollida de tantes dades en tan poc temps, sobretot per a una persona molt ocupada professionalment com Cleghorn, hauria estat una feina impossible. O, en tot cas, si suposam

(27) En aquesta observació diu que ha escrit el seu llibre: «... in a remote Corner of the World, wich afforded me very little Assistance either from Men or Books» («... en un remot racó del món, per la qual cosa no m'ha estat possible de comptar amb suficients ajuts ni de persones ni de llibres»).

que Cleghorn tenia temps per tot —com moltes vegades sembla que tenen els estudiosos de l'època i d'altres posteriors— la col·laboració hauria estat igualment necessària a l'hora d'establir la nomenclatura autòctona de les espècies localitzades.

La conclusió de tots aquests raonaments és clara. Cleghorn degué tractar amb molts de menorquins com a professional mèdic i també pels seus interessos naturalístics. La seva categoria professional, que mostren ben clarament els seus escrits, deixa suposar que devia haver estat un professional sol·licitat en una època on encara no hi ha constància de metges especialment preparats a l'illa. Per tant, hauríem d'esperar trobar el testimoni de la seva presència a l'illa als arxius històrics de l'època.

Com hem dit al principi d'aquest apartat, fins ara no hem sabut trobar aquest testimoni. Per açò, la recerca de les petjades de Cleghorn podria ser una tasca per als historiadors actuals que d'aquesta manera ajudarien a treure de l'oblit la figura d'un metge del segle XVIII, que escriví el primer llibre científic referit a Menorca i un dels millors de la seva història sanitària. Per bé que, en el seu moment, l'illa no s'aprofità prou d'aquest llibre, li deu agraïment per la seva dedicació a millorar la salut dels seus habitants. A les acaballes del segle XX, seria un bon moment per a recuperar la vida i la obra d'aquest metge escocès que volgué posar tot el seu saber i les seves dots d'observació al servei de la nostra illa. I que ho féu no des d'un punt de vista localista, açò no li hagués estat possible, sinó desde la perspectiva d'una ciència rigorosa i moderna que anava molt més enllà dels límits geogràfics de Menorca.

ADDENDA

Mentre aquest article estava en impremta hem pogut trobar dues referències a Cleghorn, una a l'Arxiu municipal de Maó i l'altra a un article publicat, que resulten prou curioses.

La primera no esmenta Cleghorn directament sinó el seu cavall. Es tracta d'un document tramès pel governador britànic a la Universitat de Maó recordant l'obligació de proporcionar palla als oficials anglesos, per a l'alimentació dels cavalls. El document s'acompanya d'una llista on figura la quantitat que correspon a cadascun. L'últim, amb una assignació de 20 kg. de palla, la més petita de totes, es precisament el Dr. Cleghorn (28).

La segona referència es troba a un article escrit per P.W. Dennis on aquest autor estudia la documentació que es troba a Anglaterra sobre el cas de

(28) Arxiu Històric de Maó, v-126, 23 juliol 1746.

les tres monges de clausura del convent de Santa Clara de Ciutadella que l'any 1748 van fugir amb tres oficials britànics (29). La promotora de la fuga escriu una carta en castellà al General Blakeney on li explica les circumstàncies del cas, i és precisament George Cleghorn qui, al peu de la traducció de la carta que es fa arribar al governador, donà fé que l'escrit es traducció fidel de l'original signat i escrit en castellà per la pròpia interessada.

Són dues referències inesperades a llocs ben inversemblants, almenys la segona, que no ens aclareixen gran cosa sobre la figura de Cleghorn sinó que ens obren nous interrogants. Es molt curiós que a la gran quantitat de documents sanitaris de l'època que hem consultat no haguem pogut trobar rastres de Cleghorn, mentre que els trobem en un document, el segon que hem esmentat, on ens apareix fent un paper que podríem dir de notari, en una situació excepcional que res tenia a veure amb la seva professió i sí molt amb la problemàtica que generava constantment la convivència entre britànics i menorquins.

(29) DENNIS, P.W. «Un escándalo en Ciudadela en el siglo XVIII. Versión inglesa», *Revista de Menorca*, 1972, segon semestre, pp. 205-204.

**EL «LLIBRE D'OR» DELS MENORQUINS DE
LA FLORIDA: NOTÍCIA DEL REGISTRE
PARROQUIAL DEL PARE
PERE CAMPS JANER, 1768-1784**

PHILIP D. RASICO (*)

I. L'Empresa de Nova Esmirna

Arran de la guerra dels Set Anys (1756-1763), la Gran Bretanya va tornar a ocupar l'illa de Menorca, i, segons els termes del tractat de pau que havia posat fi a aquell conflicte, va rebre la península de Florida entre altres territoris nord-americans. En ocupar la Florida el 1763 la Gran Bretanya va dividir-la en dues províncies distintes, Oriental i Occidental. Al mateix temps va crear-hi, mitjançant una proclamació reial, unes condicions molt favorables per a l'adquisició de terra a fi d'estimular-hi la immigració i la inversió i, en fi, convertir la península en una colònia productiva a base del conreu i l'exportació de collites com ara l'anyil, el cotó, el cànem, el blat d'indi, l'arròs, etc.

Un dels súbdits britànics que va aprofitar les condicions establertes per l'esmentada proclamació de 1763 va ser un metge escocès anomenat Andrew Turnbull, un home força benestant que, juntament amb dos socis de Londres, va rebre del govern uns 101.400 acres de terra a la Florida Oriental vora l'ansa de Mosquits (castellà *Mosquitos*) i a un indret que Turnbull va anomenar Nova Esmirna (anglès *New Smyrna*), el qual es trobava aproximadament a una distància de setanta-cinc milles al sud de l'antiga ciutat espanyola de Sant Agustí. El metge va viatjar a la Florida Oriental per primera vegada a la tar-

(*) Professor de Llengua i Literatura catalana. Vanderbilt University Tennessee (EUA).

dor de 1766 a fi d'establir una plantació a Nova Esmirna; i, al començament de l'any següent, va tornar a Anglaterra on va començar la tasca d'obtenir colonitzadors per a la seva empresa colonial.

Al principi la intenció de Turnbull sembla haver estat de reclutar cinc-cents grecs per a les seves terres a la Florida, reunir-los al port de Maó a l'illa de Menorca i proveir-hi l'expedició. Això no obstant, en lloc dels cinc-cents grecs, el metge va aconseguir un total de 1.403 persones procedents de diversos països del Mediterrani: Itàlia, Còrsega, Grècia i sobretot de Menorca, els naturals de la qual arribaven a unes mil ànimes, moltes d'elles polissons que van ser descoberts a bord dels vaixells de Turnbull a última hora. El 31 de març de 1768 la flota va llevar àncores i va fer vela cap a Nord-Amèrica passant per Gibraltar, on un dels set vaixells va ser canviat per dos. Així els passatgers van quedar repartits entre vuit embarcacions en les quals travessarien l'Atlàntic.

El 26 de juny els primers vaixells de la flota van arribar a Sant Agustí des d'on els immigrants que havien sobreviscut el llarg i difícil viatge van continuar cap a Nova Esmirna, alguns amb vaixell i altres a peu. D'acord amb el governador de la província de la Florida Oriental, aquesta immigració va representar la més gran d'habitants blancs que fins llavors s'havien portat a Amèrica. El cost, però, havia estat car i ho seria encara més durant els pròxims nou anys. Dels 1.403 passatgers que havien partit de Menorca amb Turnbull, solament 1.255 van arribar a veure la costa de la Florida, havent-ne mort cent quaranta-vuit a l'alta mar. Al cap de sis mesos va haver-hi 450 morts addicionals entre els colonitzadors, i al cap de nou anys havien mort un total d'unes mil persones.

Un cop establerts a la plantació de Nova Esmirna els immigrants van sofrir innombrables desgràcies, com ara la fam, la manca d'habitacles adequats, les condicions de vida insalubres, les pestilències inclosa la malària, el treball molt feixuc, i, no menys deplorable, el tracte dur i cruel a mans dels capatassos de Turnbull i del metge mateix. Aquests factors van ser responsables en gran mesura de l'enfonsament de la plantació de Turnbull al cap de nou anys. Pel mes de maig de 1777 els colonitzadors van abandonar Nova Esmirna en massa i van refugiar-se a Sant Agustí, on encara avui viuen molts dels seus descendents (1).

(1) Sobre la història de la colònia menorquina establerta a la Florida, vegeu Philip D. Rasico, *Els menorquins de la Florida: història, llengua i cultura* (Montserrat 1987); Jane Quinn, *Minorcans in Florida: Their History and Heritage* (Sant Agustí 1975).

II. La Fe enmig de l'Erm

Entre els menorquins que van embarcar-se amb Turnbull al port de Maó pel març de 1768, hi havia dos capellans catòlics. Un d'aquests era el pare Pere Camps Janer, fill des Mercadal i vicari de l'església de Sant Martí al seu poble natal, qui s'havia doctorat en teologia a la Universitat de Mallorca. L'altre capellà era el pare Bartomeu Casasnovas, un religiós del convent augustinià del Toro a l'illa de Menorca (2).

Sens dubte els dos sacerdots van acompanyar els colonitzadors a la Florida a precís d'aquests i probablement també a instàncies del clergat menorquí i del doctor Turnbull mateix. El metge escocès no va poder aconseguir dos sacerdots ortodoxos que havia desitjat originàriament per als colonitzadors grecs, i evidentment va adonar-se del paper important que tenia la religió, i sobretot la fe catòlica, en la vida de la gran majoria dels seus reclutes, els quals eren menorquins.

Un acord pres entre Espanya i la Gran Bretanya el 1713, any en què Menorca va passar sota el domini d'aquest país, havia garantit l'exercici lliure del catolicisme a l'illa. Tanmateix, els anglesos, que oficialment eren protestants, no van respectar els termes d'aquell conveni i van prohibir la comunicació oberta entre el bisbe de Mallorca i les parròquies menorquines. A conseqüència d'això els pares Camps i Casasnovas van marxar a la Florida sense haver pogut obtenir el permís oficial del bisbe de l'illa veïna, per bé que semblen haver-lo rebut del vicari general de Menorca. Aquesta circumstància, però, els presentaria una sèrie de dificultats un cop haguessin arribat al seu destí nord-americà.

Abans de partir de Menorca els pares Camps i Casasnovas van demanar a Roma les facultats corresponents a missioners apostòlics. Aquestes, però, no van ser-los concedides fins el 8 de juny de 1768 mentre ambdós clergues es trobaven embarcats i en trànsit a la Florida, i solament eren vigents durant tres anys a condició que fossin confirmades pel bisbe de la diòcesi que correspongués al destí dels dos capellans menorquins. Però, com que aleshores la Florida era britànica, i per tant oficialment protestant, no pertanyia a cap diòcesi. Així, els dos sacerdots no sabien al principi a qui s'havien de dirigir sobre aquesta qüestió. Finalment el pare Camps va intentar de trobar-hi una solució: va escriure una carta al bisbe de Cuba pel mes d'octubre de 1768 i va enviar-li-la a través d'uns pescadors cubans que passaven de tant en tant per la costa prop de Nova Esmirna. Aquesta lletra va produir molta confusió i

(2) Vegeu F. Martí Camps, *Datos para una biografía del Rvdo. Dr. Pedro Camps Janer, párroco de los menorquines emigrados a la Florida en 1768* (Ciutadella 1975); Michael J. Curley, *Church and State in the spanish Floridas (1783-1822)* (Washington, D.C. 1940), 25.

sospita a Cuba i també a Espanya, on va ser tramesa després pel bisbe cubà, ja que ningú no tenia notícies llavors de l'existència de cap parròquia catòlica a la Florida Oriental. Al capdavant, però, el pare Camps i el seu ajudant van rebre la confirmació de les seves facultats missioneres el 3 de desembre de 1771, un altre cop a través de la intervenció de pescadors cubans i amb l'ajut de la Santa Seu, la qual va autoritzar al bisbe de Cuba la pròrroga de les facultats dels sacerdots menorquins per vint anys addicionals (3).

III. La Parròquia de Sant Pere

Hi ha relativament poca informació sobre la parròquia establerta pels pares Camps i Casanovas a l'indret de la Florida Oriental anomenat Mosquits o Nova Esmirna. Una de les principals fonts en aquest sentit es la correspondència entre el pare Camps i el bisbe de Cuba Santiago de Echevarría d'una banda, i, de l'altra, entre aquest i els oficials de la corona espanyola. Se sap per exemple que cap a l'any 1770 l'índex de mortalitat entre els immigrants a Nova Esmirna havia començat a minvar en comparació amb els dos anys anteriors, i, també, que en aquella època molts dels colonitzadors ja hi vivien en habitacles fets de margalló. Ultra això, s'hi havien construït de maons una residència per als sacerdots i una església espaiosa dedicada a Sant Pere, la qual tenia el 1772 un altar amb un crucifix de metall i dues estàtues, l'una de sant Pere i l'altra de sant Antoni. Segons el pare Camps, ell i el pare Casanovas hi predicaven cada diumenge i en altres festes, i podien administrar els sagraments i realitzar processons en públic sense que ningú els posés cap dificultat. Tant els immigrants com els anglesos tenien un gran respecte pels dos missioners menorquins; fins i tot la muller del doctor Turnbull es comptava entre els feligresos i freqüentava l'església i els sagraments (4).

En la seva carta datada el 4 de gener de 1772 i adreçada al bisbe cubà, el pare Camps va observar que la parròquia de Sant Pere consistia llavors en cent setanta-cinc famílies, entre les quals hi havia cinc-cents combregants, seixanta persones en edat de poder confessar-se, i quaranta innocents que encara no havien fet els set anys. Hi havia, a més a més, tres habitacles on vivien cinquanta joves sense família. Dels feligresos n'hi havia setanta més del sexe masculí que del femení. El capellà va aclarir, però, que no tots els colonitzadors eren menorquins, si bé quasi tots ho eren. Entre els que eren d'un altre origen, hi havia alguns italians de Liorna i cinquanta corsos, i tots aquests tenien mullers i famílies menorquines (5).

(3) Rasico, obra cit., 68-69.

(4) Curley, obra cit., 33-34; Quinn, obra cit., 56.

(5) Quinn, obra cit., 57.

Si la citada carta del pare Camps dóna una imatge bastant positiva de Nova Esmirna o almenys de la parròquia de Sant Pere, la vida diària dels immigrants devia ser ben al contrari. Sens dubte en aquella mateixa època el sofriment d'aquests encara continuava. El pare Camps va comunicar al bisbe de Cuba el 3 de juliol de 1776 que l'angúnia de la seva gent havia estat tan gran l'any 1774 que el pare Casasnovas ja no va poder contenir-se més i va alçar la veu contra Turnbull, acció per la qual va ser deportat llavors a Europa. El pare Camps mateix també va denunciar el sofriment dels seus feligresos, i en aquella ocasió va ser advertit pel governador de la província que mirés d'ocupar-se exclusivament de la vida espiritual dels colonitzadors. A través del pare Casasnovas, Camps va enviar una carta al vicari general de Menorca per tal de demanar-li alguns capellans menorquins addicionals per a la parròquia de Sant Pere a Nova Esmirna. Sembla, però, que el pare Camps mai no va rebre'n cap resposta ni cap resultat (6).

IV. El Registre Parroquial del Pare Camps

A més de la correspondència citada entre el pare Camps i el bisbe de Cuba, i aquella entre aquest i el govern espanyol, hi ha diverses fonts addicionals que proporcionen dades molt valuoses sobre la colònia de menorquins establerta a Nova Esmirna entre els anys 1768-1777. Les fonts al·ludides són, entre altres, la correspondència oficial del governador de la Florida Oriental; una col·lecció de vint-i-una deposicions donades per alguns colonitzadors, incloses sis de menorquins, a les autoritats provincials pel maig del 1777; i el registre parroquial del pare Pere Camps, el qual document s'anomena popularment el «Llibre d'Or» dels menorquins (anglès: *Golden Book of the Minorcans*) (7).

El registre esmentat, que fins ara ha restat inèdit i poc aprofitat pels historiadors, s'inclou dins el setè volum dels documents corresponents a la diòcesi de Sant Agustí, volum que porta el títol «Registre de Sant Pere de Nova Esmirna i Altres Memòries, 1768-1836» (anglès: *Register of S. Peter's, New Smyrna; Other Memoranda, 1768-1836*). A la portada del registre de la parròquia de Sant Pere es llegeix el títol *Liber Secundus Dico Primus Baptismorum Parrochiae Sancti Petri Floridae Orientalis* («Llibre Segon, que Anomeno Primer, dels Bateigs de la Parròquia de Sant Pere de la Florida Oriental»).

Tal com indica el seu títol, aquest registre consisteix en una llista de bateigs celebrats a Nova Esmirna, a l'església de Sant Pere, i més tard a Sant Agustí un cop aquesta mateixa parròquia va ser-hi traslladada l'any 1777. Les

(6) Rasico, obra cit., 112-113; Curley, obra cit., 35; Quinn, obra cit., 62.

(7) Vegeu Rasico, obra cit., 18-19.

actes dels bateigs hi ocupen uns noranta-dos folis escrits normalment en ambdues cares. A continuació d'aquests apareixen uns trenta-dos folis d'actes matrimonials que semblen haver-s'hi afegit en època posterior i evidentment havien constituït o pertangut a un registre diferent.

Les actes baptismals signades pel pare Camps comencen el 25 d'agost de 1768 i inclouen alguns bateigs celebrats pel pare Casasnovas. A partir del 21 d'agost de 1784 s'hi troben diverses entrades signades pel pare Michael O'Reilly, un dels dos capellans irlandesos que van acompanyar els espanyols a Sant Agustí quan la corona espanyola va tornar a prendre possessió de la Florida.

Així s'hi constata que el primer bateig realitzat pel pare Camps a Nova Esmirna va ser el de Maria Famanias, filla de Bartholomé Famanias i de Catarina Roger, que havia nascut el dia anterior a les deu de la nit. El mateix dia van ser batejats Bartholomé Antonio Ximénez, que havia nascut al mar el 20 de maig; Eulalia Elquina (Alzina), també nascuda al mar el 25 d'abril, i Benito Buenaventura, «de pares desconeguts», nascut al mar el 26 d'abril. Totes aquestes actes estan redactades en castellà i signades *Dr. Petrus Camps, Cura ac Missionario Apostolico* o bé senzillament *Dr. Pedro Camps, Cura*. Cal notar a més que aquest tipus d'entrada baptismal es troba al registre fins al 25 de gener de 1776, data a partir de la qual totes les actes, per algun motiu desconegut, es fan exclusivament en llatí.

Quant a les actes matrimonials afegides al final del registre, aquestes semblen ser incompletes, car la més antiga, la del casament de Josep Pons amb Joana Llambias, data només del 15 de setembre de 1776, i la més recent correspon al 6 de juliol de 1784. Aquesta part del registre, a diferència de la dedicada als bateigs i més breu que aquella, ens forneix dades precioses sobre el lloc d'origen dels colonitzadors, és a dir dels nuvis. Ens informa, per exemple, que el 10 de juliol de 1777 van casar-se a Nova Esmirna els vidus Rafael Ximénez d'Alaior i Maria Remeller de Sant Felip (Es Castell). Ultra això, les actes matrimonials palesen que no tots els immigrants van deixar la plantació de Nova Esmirna a la primavera del 1777, o, si més no, que alguns d'ells van tornar-hi per casar-se pel mes de juliol mentre encara hi era el pare Camps.

Veiem, doncs, que el «Llibre d'Or» dels menorquins, o sia el registre de la parròquia de Sant Pere de Mosquits o de Nova Esmirna, constitueix una font important per al coneixement de la identitat d'un gran nombre dels colonitzadors menorquins que van acompanyar el doctor Turnbull a les seves terres situades a la Florida Oriental. La informació proporcionada per aquest manuscrit supleix sovint la que manca a d'altres fonts de l'època o, almenys, la complementa. El mateix registre segueix fornint dades sobre els immigrants

un cop aquests havien fugit de la plantació de Nova Esmirna i s'havien refugiat a Sant Agustí. En aquest sentit cal remarcar l'entrada següent escrita pel pare Camps en el seu registre (f. 44):

«NOTA: *Dia 9 de noviembre de 1777 fue trasladada la Yglesia de San Pedro de la Población de Mosquito a la Ciudad de San Agustín, con la misma colonia de Maoneses que estaba establecida en dicha Población, y el mismo cura y misionero apostólico el Dr. Don Pedro Camps.*

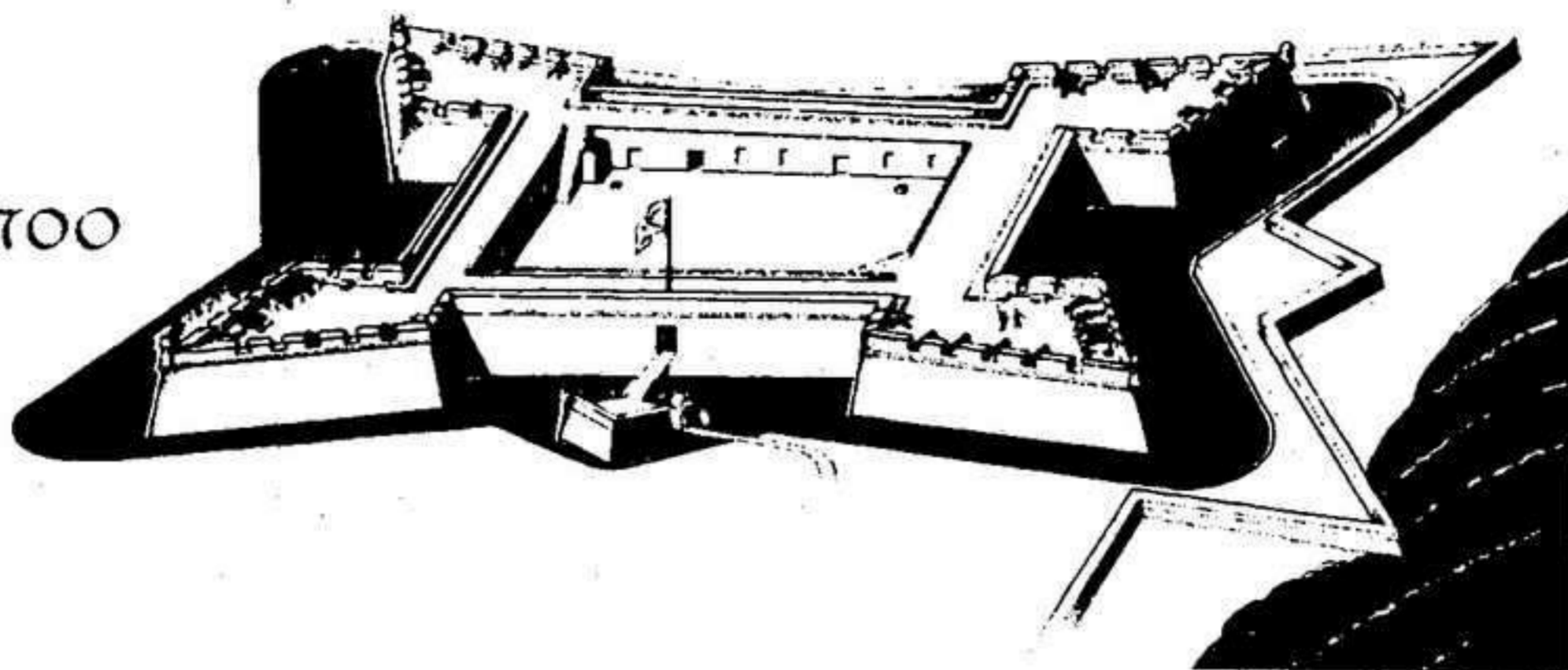
Dr. Petrus Camps, cura».

El mateix registre també pot informar-nos indirectament sobre les relacions socials entre els membres dels diversos grups etnolingüístics que constituïen la colònia de Nova Esmirna. Tal com ja s'ha observat abans, el pare Camps, en una lletra dirigida al bisbe de Cuba, va indicar que la majoria dels immigrants a Nova Esmirna eren menorquins, tot i que hi havia també alguns italians i corsos. Gràcies al registre del pare Camps, i concretament a la part d'actes matrimonials, se sap que entre els colonitzadors n'hi havia també alguns procedents del Braç de Maina a Grècia, de França, i d'Esmirna a Turquia, entre altres terres. La part del registre corresponent als bateigs suggereix l'origen d'altres colonitzadors a través de l'examen dels cognoms que s'hi constaten, com ara en els casos d'Antonio Estefanòbili (grec o corso-grec) i de Juan Tomsen (anglès o anglo-americà). El registre també comprova la integració, i molt probablement l'assimilació, dels colonitzadors no menorquins a la cultura i la religió d'aquest grup tan nombrós, ja que les actes baptismals i matrimonials indiquen que els immigrants d'origen italià, cors, grec, etc., van ser sovint padrins de nens menorquins o testimonis als casaments dels membres d'aquest grup i al revés. I, certament, no són pocs els casaments registrats entre un menorquí o una menorquina i un membre d'un altre grup etnolingüístic.

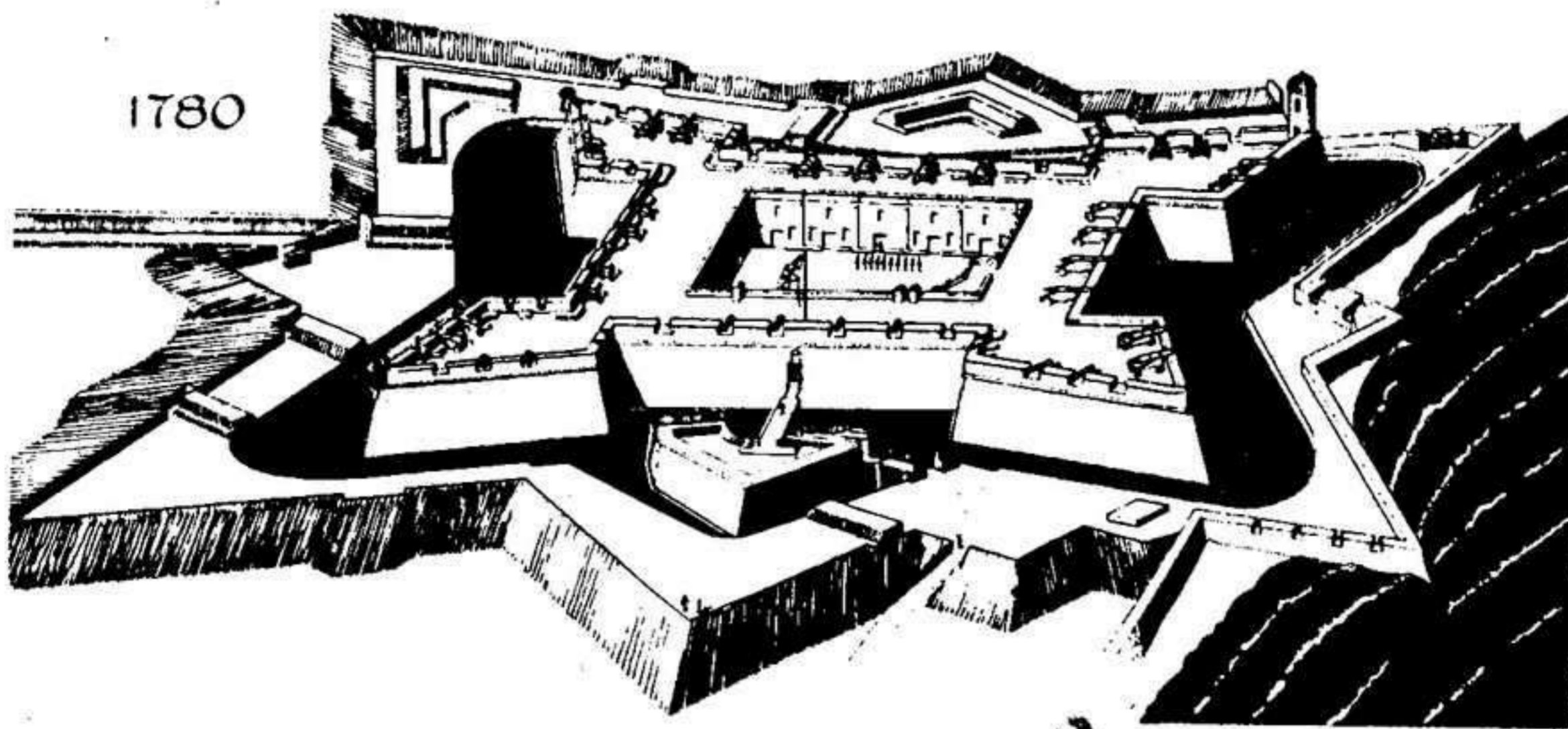
El «Llibre d'Or» aporta igualment algunes dades importants sobre un suposat «complot espanyol» a la Florida Oriental durant l'època d'ocupació britànica. La historiadora Carita Doggett Corse, en el seu llibre publicat l'any 1919 sobre Andrew Turnbull i la colònia de Nova Esmirna, ens informa que el 1774 una barca de pesca cubana va ser presa prop de Nova Esmirna per ordre de Turnbull, i que aquest, en apoderar-se'n, va descobrir-hi indicis d'una comunicació subversiva entre els menorquins i el govern espanyol a Cuba. A conseqüència d'això, diu Corse, un sacerdot i diversos menorquins van ser processats i executats a Sant Agustí per les autoritats britàniques (8). I

(8) Carita Doggett Corse, *Dr. Andrew Turnbull and the New Smyrna Colony of Florida* (Jacksonville 1919). N'he fet servir la segona edició (St. Petersburg 1967), 67.

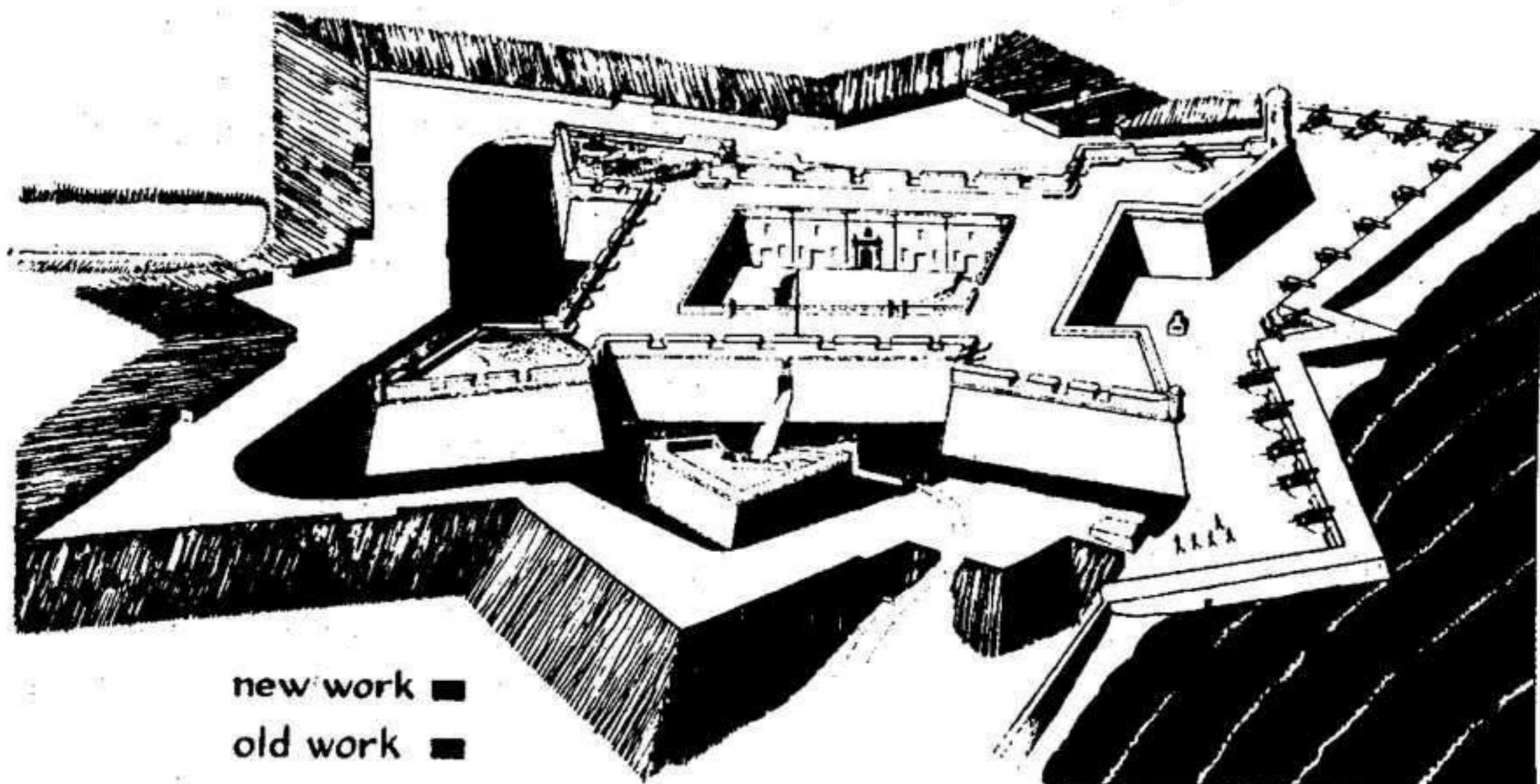
1700

1780

About 1850
and later

Diverses fases del Castell de Sant Marc, a Sant Agustí.

si bé Corse no hi aporta cap prova d'un «complot espanyol», un estudi més recent de Light T. Cummins ha revelat l'encert parcial de la tesi de Corse (9).

Quan la Florida va ser cedida a la Gran Bretanya l'any 1763, alguns espanyols, molts pocs en realitat, van restar-hi. Entre aquests hi havia Luciano de Herrera, un espanyol floridenc que havia nascut a Sant Agustí i que va quedar-s'hi per resoldre una sèrie de qüestions relacionades amb la transferència de la propietat que els espanyols havien deixat en retirar-se de la península el 1764. Herrera va aconseguir la confiança de les autoritats britàniques a la Florida Oriental, els quals, però, ignoraven llavors que el mateix Herrera hagués estat reclutat com a espia pel govern espanyol.

Ja l'any 1770 el capità general de Cuba s'havia adonat de la importància estratègica de la colònia de menorquins establerta a Nova Esmirna, i llavors havia donat ordres a tots els patrons de barques de l'Havana, que sovint passaven per la costa oriental de la Florida, que mantinguessin contacte amb els colonitzadors menorquins a fi d'obtenir-ne informació sobre les activitats dels anglesos.

D'acord amb l'historiador Cummins, les activitats d'espionatge de Luciano de Herrera van començar pel gener de l'any 1772, quan aquest va enviar al pare Camps una comunicació sobre el moviment de tropes britàniques a Sant Agustí i sobre uns possibles preparatius bèl·lics que es feien. Herrera temia que aquestes activitats poguessin ser dirigides contra Espanya, i va pregar al pare Camps que en donés notícies a qualsevol barca cubana que passés prop de Nova Esmirna. Això va ser precisament el que va fer el capellà menorquí la nit del 24 de gener de 1772 quan, a través d'un menorquí, va enviar un missatge amb aquelles notícies a un pescador cubà anomenat Antonio Marín.

Les activitats subversives d'Herrera, i així mateix les seves relacions amb el pare Camps i els immigrants menorquins, van continuar fins l'any 1781, quan les seves comunicacions secretes van ser descobertes pels anglesos i Herrera va haver de fugir a l'Havana.

El «Llibre d'Or» confirma la relació molt íntima entre Luciano de Herrera i els membres de la colònia de Nova Esmirna. Aquest espanyol floridenc hi apareix molt sovint com a padrí d'un batejat o bé com a testimoni de noces. De fet, s'hi descobreix també amb freqüència actuant com a padrí de diversos infants i adults, sobretot anglesos i altres persones no menorquines, que van ser batejats a la parròquia de Sant Pere de Nova Esmirna i després a la matei-

(9) Light T. Cummins, *Luciano de Herrera and Spanish Espionage in British Saint Augustine*, «El Escribano» XVI (1979), 43-57.

xa parròquia un cop aquesta s'havia traslladat a Sant Agustí l'any 1777. Ultra això, se sap, a través de la correspondència entre el bisbe de Cuba i el ministre d'Índies espanyol, que el mateix Herrera va fer tot el possible, i que fins i tot va posar un plet davant les corts de Sant Agustí, per tal d'aconseguir el trasllat del pare Camps a Sant Agustí l'any 1777, atès que els agents de Turnbull no volien que el sacerdot menorquí se n'anés de Nova Esmirna per acompanyar els seus feligresos a la capital de la província (10).

V. El problema del registre perdut

Cal considerar ara la qüestió de la naturalesa mateixa del «Llibre d'Or» dels menorquins. Tal com s'ha indicat abans, sembla que no es tracta d'un sol registre sinó de dos combinats, l'un dedicat als bateigs i l'altre, del qual només s'han conservat uns fragments, als casaments. Una prova d'això és el fet que la nota escrita pel pare Camps sobre el trasllat de la parròquia de Sant Pere a Sant Agustí apareix en forma idèntica en les dues seccions de l'únic manuscrit conegut. Endemés, és evident que el registre corresponent als bateigs no és l'original, atès que duu el títol *Liber Secundus Dico Primus Baptismorum Parochiae Sancti Petri Floridae Orientalis*. Què deu haver passat, doncs, amb el registre original? És possible que la solució d'aquest problema es trobi a Menorca.

Els «Protocols Notarials» dels fons de l'Arxiu Històric de Maó, conservats actualment a la Biblioteca Pública d'aquesta ciutat, proporcionen dades que palesen el fet que, a partir de l'estiu de l'any 1768, es van rebre a Menorca notícies del pare Camps sobre la colònia d'immigrants establerta a Nova Esmirna. Així, al marge del testament de Tomàs Salom d'Alaior, el qual va ser fet el 14 de març de 1768 davant el notari Joan Trèmol (PN: llibre 145, f. 80v-81v), hom llegeix la nota següent, aquí traduïda del llatí:

«Va morir a la província de Florida segons una carta datada i signada pel Reverend Doctor Pere Camps, prevere i cura de la parròquia de Sant Pere d'aquella província, el dia 20 de setembre de 1771».

D'una manera semblant, al marge del testament de Joan Morro de Maó, fet davant el notari Antoni Flaquer (PN: llibre 375, f. 278v), es veu escrit «Va morir a la Florida Oriental (...) l'any 1770». Així mateix, al marge del testament d'Antoni Triay, fet davant el mateix Flaquer (PN: llibre 375, f. 242r), es descobreix la nota «Va morir el dia 28 de novembre de 1768 (...) venint de la Florida».

(10) Curley, obra cit., 40.

Els tres exemples citats són importants perquè revelen, en el cas del primer i molt probablement també en el del segon, que el pare Camps va aconseguir d'enviar a Menorca notícies del traspàs d'alguns dels seus feligresos; i, en el cas de la notícia sobre la mort d'Antoni Triay mentre aquest tornava de la Florida, suggereix la possibilitat que aquest home fos membre de la tripulació d'un dels vuit vaixells que havien portat els menorquins i els altres col·nitzadors a la Florida Oriental.

Hi ha encara un altre indicatiu inequívoc que el pare Camps va trametre notícies a Menorca dels seus compatriotes establerts a Nova Esmirna. Fa dos anys, amb motiu d'una visita a l'illa de Menorca, el senyor Francisco de Maldonado Rita va tenir la gentilesa de cridar-me l'atenció sobre algunes fotocòpies tretes d'un dels registres parroquials de l'antiga vila o raval de Sant Felip (avui Es Castell). Les fotocòpies esmentades contenen diversos trasllats d'actes baptismals corresponents a la parròquia Sant Pere de Nova Esmirna, les quals actes semblen haver estat trameses a Menorca pel pare Camps mateix.

Al registre al·ludit de l'església de Sant Felip es llegeix en llatí «*Ex libro baptismorum ecclesie parochie Sancti Petri Populo Nove Smirne Provincie Floride*» («Del llibre de bateigs de l'església parroquial de Sant Pere, a la població de Nova Esmirna de la província de Florida»). I, a continuació, està escrit també en llatí, i aquí traduït: «Va ser extret per mi el sotasignat capellà de la mateixa parròquia». Després apareix la notícia del bateig de Jaume Andreu Bartomeu Moyssè, fill de Carles Moyssè i de Francesca Colom, el dia 9 de juliol de 1770. Els padrins del batejat van ser el pare Bartomeu Casasnovas i Gràcia Turnbull, filla de l'amo de la plantació. Al final de l'extret apareix el nom del «Dr. Petrus Camps, Cura».

Al mateix registre de l'església de Sant Felip es troba un extret de l'acta baptismal de Damià Lucià Xavier Moyssè, fill dels citats Carles Moyssè i Francesca Colom, el qual va ser batejat pel pare Bartomeu Casasnovas el 7 de novembre de 1773. Els seus padrins van ser Luciano de Herrera, l'espanyol floridenc a qui s'ha referit abans, i Joana Maria Neto. El pare Camps va aprovar i signar aquesta acta.

Els dos extrets citats del registre de Sant Felip corresponen exactament a les actes baptismals del «Llibre d'Or», amb l'excepció que aquells estan en llatí i aquestes en castellà.

Ara bé, el fet que a Menorca es van rebre notícies del pare Camps sobre la mort d'alguns menorquins emigrats a la Florida Oriental, i així mateix, sobre el bateig de diversos infants nascuts a Nova Esmirna de pares menorquins, les quals notícies són anteriors a l'any 1774, fa pensar que aquesta informació pogués haver estat portada personalment a Menorca pel pare Casasnovas arran de la seva expulsió d'aquella província. I no seria impossible que el mateix sacerdot hi dugués també el manuscrit original del registre de bateigs de la parròquia de Sant Pere.

JOAN SEGUÍ I PERE RIUDAVETS, DOS AGERMANATS PER CULTURA I DECÉS (1891-1991) (*)

MIQUEL ÀNGEL LIMÓN PONS (**)

Pot causar estranyesa d'antuvi que aquestes ratlles acoblin en el mateix article dos personatges les biografies dels quals no semblen tenir punts en comú ni de concordances. Un fet circumstancial, però, ens ha obert les portes a una suggestiva tesi de reflexió que exposo tot seguit.

Els grans trets biogràfics de Joan Seguí i Rodríguez (1847-1891) i de Pere Riudavets i Tudurí (1804-1891) semblen resseguir camins dispars. De fet no coneixem cap estudi —i aquests mots no pretenen ser-ho, ni fer-hi prop— que hagi plantejat una mena d'assaig sobre una hipotètica proximitat intel·lectual d'ambdós personatges. Vegem-ho.

Tots dos visqueren trajectòries professionals allunyades molts d'anys de l'illa. Seguí va ser un militar de terra que rodà món per diferents destins a la península i que lluità a les guerres carlistes. Riudavets, en canvi, es féu, primer, mariner mercant i, després, de l'armada navegant els mars i els oceans. A la pràctica, l'un i l'altre romangueren, doncs, desconnectats vitalment de la Menorca nadiua temps i temps. Res no ens informa que en els seus anys de plena maduresa personal mantinguessin cap tipus de relació, no només intel·lectual, sinó ni tan sols d'amistat. Vet aquí, però, que ambdós personatges van decidir, cadascú pel seu compte, retornar a la llar per tal de viure la

(*) Conferència impartida a l'Ateneu de Maó el 19 de gener de 1992.

(**) Llicenciat en Ciències de la Informació. Secretari Primer de l'Ateneu de Maó.

jubilació (1), cosa que feren encetant, per separat i sense acord mutu, estudis d'història local. Açò succeïa l'últim terç del segle XIX en plena Restauració borbònica. Els anys centrals d'aquella etapa d'intel·lectualitat els portaren a terme entre els decennis de 1870 i 1880. Sols la mort de tots dos el 1891 hi posaria cloenda. En aquelles dècades el panorama d'autoritats dedicades a la recerca i la investigació humanística sobre qüestions locals no era d'allò més pletòric. Seguí i Riudavets, però, reeixiren en la situació. Potser no ho feren sols, ni tampoc isoladament, emperò el paper que acompliren va ser determinant, carregat de pes específic. Em sembla assenyat considerar que esdevindrien la base de la següent generació d'intel·lectuals, autora del canvi de segle i protagonista d'una ingent aportació al coneixement històric. Si creim que Francesc Hernández Sanz, Joan Llabrés Bernal, el seu pare Llabrés Quintana o Cosme Parpal i Marquès, entre molts d'altres, formen una robusta generació cultural del primer terç del XX, sens dubte haurem d'explicar-ho en funció directa de l'existència d'una altra generació finisecular immediatament anterior, lligades entre si a la manera com ho fan les anelles d'una cadena. Les obres referencials de l'anterior generació són la creació, per part de Seguí, del Museu Municipal de Maó i la fundació de la «Revista de Menorca». I per part de Riudavets, la redacció de la *Historia de la Isla de Menorca* en tres toms, a més de les seves freqüents aportacions a la pròpia «Revista de Menorca». El camí que tots dos iniciaren seria després continuat amb gran fruit, i donaria pas a la feina gegantesca d'investigació dels Llabrés o Hernández Sanz, a la continuació de la «Revista...», i fins i tot posaria les bases i el «clima» per formar l'any 1905 l'Ateneu de Maó. En conseqüència, caldria que Seguí i Riudavets fossin interpretats com les peces claus d'un entrellat que reobrí a final del XIX a Menorca i per als menorquins una època nova de la intel·lectualitat i els moviments culturals, fonaments, alhora, del que succeiria després en aquest camp al llarg de la primera meitat del XX.

* * * * *

He començat esmentant un fet circumstancial que m'ha conduït a perfilar-ne aquestes consideracions. Doncs bé, aquest fet fou advertir, en la meua dèria de fullejador hemerogràfic, que Seguí i Riudavets han commemorat en

(1) En el cas de Riudavets, està prou documentat que retornà a l'illa per gaudir la jubilació per raons d'edat. Ara bé, en el cas de Seguí caldria creure que podria haver estat una jubilació voluntària de la professió militar. No s'han aclarit, però, les circumstàncies. La cosa evident es que Seguí abandonà les armes, restablí a Menorca el seu domicili i encetà un període de conreu de la història i la cultura que només la mort sacsejà.

la mateixa data llurs centenaris de la mort. Un i altre moriren durant el glaçador hivern de 1891. No tindria major interès la coincidència, és clar, si el fil meditatiu no ens hagués portat a elaborar la següent hipòtesi, que formul en interrogació. Malgrat que no hi ha notícies documentals que acreditin que a priori Seguí i Riudavets sintonitzaren pregonament en una mateixa línia de pensament social i que tinguessin biografies separades; malgrat açò, ¿caldria suposar que van acabar per pertànyer a un mateix ambient intel·lectual de les acaballes del XIX? La nostra suposició és afirmativa. Òbviament, foren coetanis, però hi havia una considerable diferència d'edat. El primer era quarantatres anys més jove que el segon. Impossible, doncs, considerar-los de la mateixa generació cronològica. No obstant això, creiem que compartiren notablement una concepció liberal i democràtica de l'organització sòcio-política i que mantingueren una decidida sensibilitat vers el conreu de la cultura autòctona i la divulgació popular del saber.

Maria Lluïsa Serra Belabre n'avançà una lleu interpretació pel que fa a l'harmonia en el camp intel·lectual. Escriví l'autora a un article titulat «Historia de la Revista de Menorca»: *«Aparece —l'esmentada revista— en un momento de gran actividad intelectual, coincidiendo con la publicación de la Historia de Riudavets y la de Quadrado, contenida en el tomo correspondiente a las Islas Baleares de la grande obra 'España' de Piferrer y con la fundación del Museo Municipal de Mahón. La concurrencia de estos hechos parece indicar que de una vez para siempre iba a terminar la indiferencia por las cosas del pasado que había sido hasta entonces—con muy raras y excelentes excepciones— una nota característica de la localidad, y esto podría atribuirse bien a que hubiesen llegado a la isla retardadas corrientes románticas, bien al esfuerzo de dos mahoneses que después de pasar los mejores años de su vida fuera de Menorca, iban ahora a disfrutar en su tierra de un merecido descanso que les sirviera para desarrollar sus aficiones culturales. Eran éstos D. Juan Seguí Rodríguez, fundador de la Revista, y D. Pedro Riudavets Tudury (sic). (...). En este tiempo —es refereix a la primera època de la capçalera, 1888-90— son sus colaboradores habituales los citados Seguí y Rodríguez y Riudavets y Tudury, a cargo de quienes va la parte de Arqueología e Historia (...)»*, entre d'altres autors (2).

Fins aquí M. Ll. Serra, que creia, efectivament, en la convergència de Seguí i Riudavets en un mateix cercle cultural a la darrereria del XIX, i que donà lloc a la naixença d'un autèntic corrent d'estudis locals i menorquins, l'expressió cimera del qual seria la «Revista de Menorca». Tot i amb això,

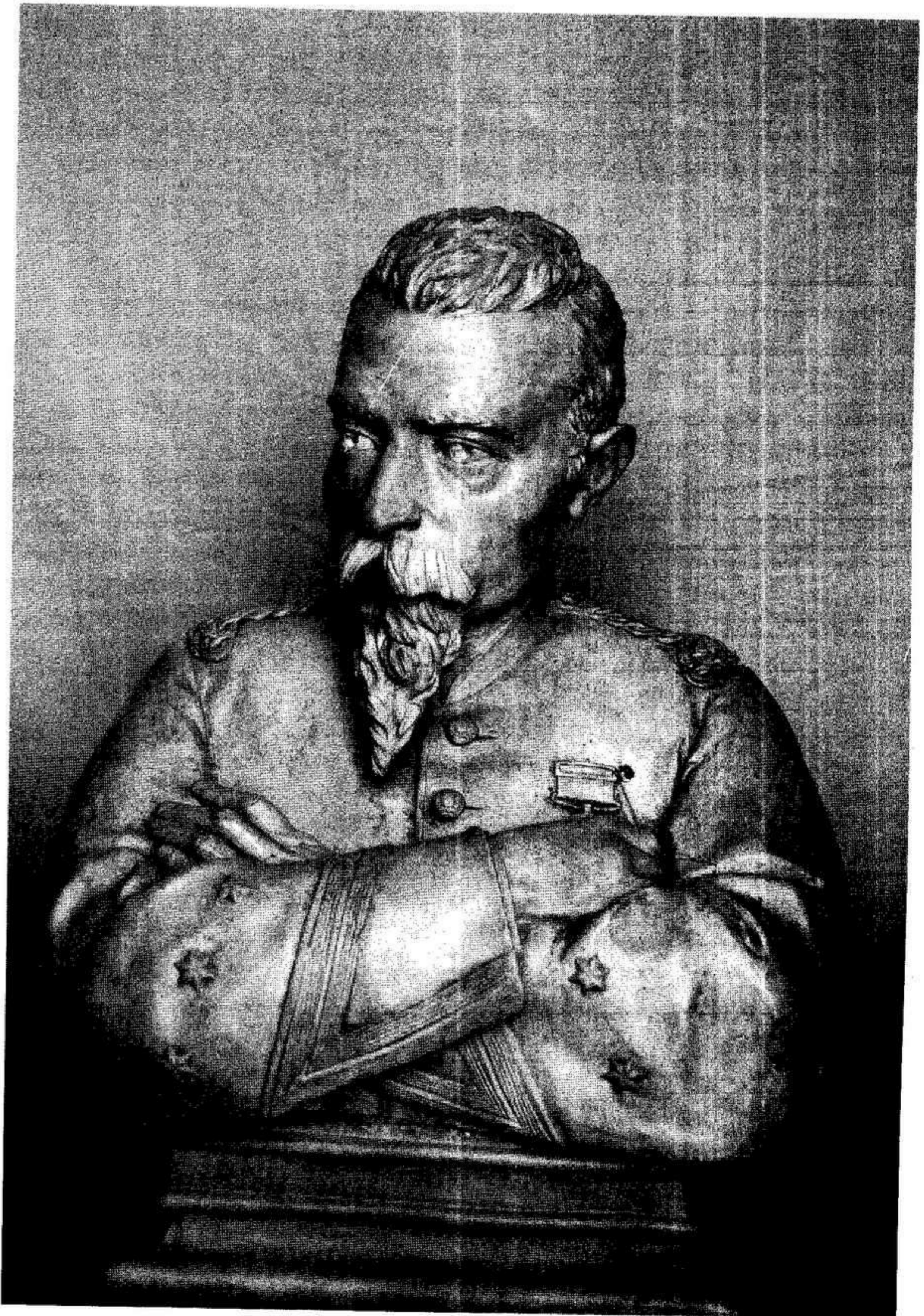
(2) «Revista de Menorca», VII època, 1961. pàg. 3-4.

cal advertir que, en qualsevol cas, aquest corrent no responia —sembla ser— a cap organització ni al compliment de cap pla concebut conscientment pels seus membres. Ara bé, tot plegat sembla que, en parlar de Seguí i Riudavets, estiguéssim, raonablement, al davant de dos exemples prou estimables de la classe intel·lectual maonesa que portà a terme una obra d'investigació en el decurs de les dues darreres dècades del segle dinovè.

Una revista científico-cultural com ara aquesta té l'obligació moral indefugible de dedicar unes paraules a Seguí i Riudavets, per tal que no passi desapercebut el primer centenari esmentat, que comparteixen per atzar. Sobretot pel que fa a Seguí, perquè no debades va ser el fundador d'aquesta capçalera, altrament degana de les publicacions periòdiques menorquines. És colpidor llegir objeccions com les escrites per Maria Lluïsa Canut i José Luis Amorós en el seu volum *Anatomía de una Cultura* (3). En parlar de Seguí es dolen que hagi esdevingut, durant els cent anys de la «Revista...», el gran i lamentable oblidat, tot i el mèrit d'haver estat el pare de la publicació i el primer definidor de la idea rectora del que calia que fos la revista. D'altra banda, no insistiré en el fet que Riudavets també fou una autoritat lligada a la primera època de la «Revista...», i que, temps a venir, la seva tasca historiogràfica seria objecte d'anàlisis i d'estudis. Si més no, Riudavets es movia, en aquells anys de la jubilació, dins de l'ambient cultural que permeté la fundació del periòdic el 1888. No és accidental, ans al contrari, que tota la producció editorial de les seves obres i monografies fos editada a la casa tipogràfica de Bernat Fàbregues i Sintes, qui, a més d'impressor, periodista i poeta, va ser un dels grans líders actius del republicanisme federal, protector a ultrança de la intel·lectualitat de la seva època. A més a més, com he de detallar-vos després, Fàbregues lloaria insistentment qualsevol fruit de Riudavets —i de tots els que es consagraven a tasques culturals o literàries—, i en «El Liberal», diari democràtic que s'imprimia als seus obradors, s'hi publicaria l'única necrològica de la premsa maonesa de 1891. El mateix tractament elogiós es féu en ocasió de la mort de Seguí. En canvi, «El Bien Público», diari conservador, aleshores molt influït per l'Església i molt radicalitzat, féu de la notícia un eloqüent i simptomàtic silenci absolut. Que en aquests dos comportaments periodístics hi jeuen raons ideològiques, és evident.

No pretenc, de cap manera, oferir ara dues síntesis biogràfiques de recurs fàcils o de pompa commemorativa; ni tampoc reconstruir el traç del que van ser una i altra d'ençà de llurs naixements respectius, a la usança que ho faria una enciclopèdia de maneig. Voldria, en realitat, la reconstrucció esquemàtica

(3) M. Luisa Canut, José Luis Amorós, *Anatomía de una Cultura*, IME, 1989.

Escultura que representa el fundador de la Revista de Menorca, Joan Seguí i Rodríguez. (Foto J.M. Vidal).

del moment històric en què es produïren els decessos, perquè ben segur ajudarà a entendre la tesi de fons relativa a la participació de tots dos d'un ambient finisecular harmònic i coherent en molts aspectes en la seva concepció social durant una fase de l'evolució de Menorca interessantíssima. Ni més ni manco que al voltant de 1891 —data en què feren el traspàs— la societat insular tenia plantejades qüestions cabdals en un marc de força convulsió. En primer lloc, el debat entre conservadors i demòcrates liberals al bell mig d'una intensitat formidable, moguda arran de les eleccions de diputat a Corts Generals mitjançant el sufragi universal, directe i secret celebrades l'u de febrer. L'opinió pública liberal debatia explícitament, a les pàgines del seu òrgan de difusió —«El Liberal»—, la urgència de separar el poder civil del poder eclesiàstic. Era una reivindicació força reclamada —exigida fins i tot— que, d'un costat, palesava una nova fase —i no poc violenta— en les relacions entre l'Església i la societat civil; i, d'altre, el tortuós debat nacional sobre l'aconfessionalitat de l'Estat, conquesta avui plenament acceptada i assimilada. M'atreiria a suggerir que en aquests moments històrics detectam, amb prou definició, les primeres arrels del secular problema nacional dels «dos bàndols», aquells que es barallarien a sang i mort a la fratricida guerra civil de 1936-39.

En segon lloc, aquella societat local que conegué les morts de Seguí i Riudavets es trobava immersa en una polèmica en matèria de benestar públic. Esdevindria un debat vivíssim, agressiu dialectalment i física, sobre el sistema d'electrificació pública com a avanç tecnològic superador del sistema de petroli i olis utilitzat a Maó fins aleshores. La polèmica, però, s'establí entre aquells que defensaven l'aplicació de l'electricitat i aquells que preferien el gas. Seria un intens debat que dividí en dos grups gairebé antagònics la comunitat local, les postures radicals dels quals farcirien columnes i més columnes de premsa de l'època a favor i en contra. Durant un grapat de mesos aquell conflicte exacerbat arribà a personalitzar-se apassionadament. S'encunyaren fins i tot els qualificatius «gasistes» i «electricistes» per tal d'identificar els respectius adalils d'un i altre sistema d'enllumenat públic. No he aprofundit gens en aquesta agra controvèrsia entre gasistes i electricistes, però sí que he constatat que personatges tan republicans i progressistes com el botànic i polític Joan Joaquim Rodríguez Femenias es declararen obertament partidaris del gas. També ho era Joan Taltavull i Garcia, molts anys propagador via periodística de les creences republicanes, encara que convé recordar que ell tenia interessos particulars en el sistema. En el seu dia havia lliurat a la consideració de l'Ajuntament una proposta d'enllumenat per a Maó basada en el gas. Val a dir que l'amistat entre Rodríguez Femenias i Taltavull era ferma

i antiga. Tots dos havien fet —amb altres coetanis— la Revolució de Setembre i tots dos reberen entusiàsticament la I República. L'altre bàndol, l'anomenat, l'electricista, el comandava Francesc F. Andreu, que procurava en favor de la proposta elevada a la municipalitat per l'empresa Alcover i Cases de Madrid. El propi Andreu hi tenia també interessos personals, més enllà de les conviccions científiques per l'electricitat (4).

Al voltant de cadascun dels dos aspectes suvora explicats —el socio-polític i el de modernització de l'enllumenat— podria aportar documentades referències hemerogràfiques i articular-ne denses consideracions, però potser no és aquest article l'ocasió més escaient. De moment, pretenem desllindar algunes coordenades essencials que dibuixen el perfil d'aquell Maó de fi de segle, en coincidència amb el qual moriren Seguí i Riudavets, ben segur que conscients l'un i l'altre de la cruïlla històrica que afaïçonava la societat maonesa i menorquina. Res no he localitzat a les recerques primerenques que estalonen aquestes meditacions que permetin una identificació, o manifestació expressa, de Seguí i Riudavets al davant dels dos grans fronts de debat social.

Metodològicament, correspondria ara fer una aportació sistemàtica dels esdeveniments principals que donaren cos als dits fronts de debat social. Aplicar aquesta mecànica, però, suposaria, al capdavant, escriure un assaig sobre la situació històrica del Maó de finals del XIX, cosa que resta fora de l'abast de la nostra recordança necrològica.

Ja hem situat la polèmica sobre l'enllumenat. Què succeí a les eleccions? Situem-les també. No ens hi endinsarem —no és l'hora—, però permeteu donar-ne les entresenyas.

La crida a les urnes fou d'allò més conflictiu que hom havia viscut a l'illa en molts anys. El 1891 el país era sota la regència de Maria Cristina d'Hausbourg-Lorena, car el monarca, Alfons XII, havia mort prematurament el 1885 i el Príncep d'Astúries era encara menor d'edat. La vida política nacional, d'ençà la desaparició d'Alfons XII, s'havia articulat amb la fórmula d'inspiració britànica del «tornisme». *De iure* s'establí formalment amb l'anomenat «Pacto del Pardo» (5) entre el liberal Práxedes Mateo Sagasta i el conservador Antonio Cánovas del Castillo, signat tot d'una després de la mort del rei borbó. Malgrat tot, el febrer de 1881 el Govern dels fusionistes, presidit pel primer, ja havia engegat per la via fàctica el torn de partits. Això ens de-

(4) Vegeu «El Bien Público» i «El Liberal» de 1891, singularment el primer semestre, les pàgines del qual son farcides d'articles, cartes, manifestos, rèpliques i contrarèpliques relatives a la forta disputa.

(5) Malgrat que la història coneix aquest pacte polític amb el nom d'El Pardo, la residència llavors de la monarquia, l'acord entre conservadors i liberals es va signar a un altre palau.

mostra que el tornisme es practicava d'ençà feia deu anys quan es convocaren les eleccions de 1891. Ara bé, la diferència substancial amb altres comicis generals anteriors era que en aquella ocasió s'havien de fer tot aplicant el sufragi universal. N'era la primera vegada, llevat de les tres experiències aïllades de 1869, 1871 i 1872. El sufragi universal ja mai més no es deixaria d'aplicar en futures eleccions lliures. Les generacions d'aquell 1891 assistiren, doncs, a la consolidació definitiva d'un assoliment fonamental en matèria de democràcia electoral, tan feble, corrupta i migrada llavors. És de creure, per tant, que els partits —de fet, un sistema bipartidista pur— s'entregaren a la lluita amb passió de debò. També a Menorca hom detectaria semblant fenomen. Dos foren els candidats insulars: el veterà Rafael Prieto i Caules i el duc d'Almenara Alta, Gabí Martorell i Fivaller. El primer representava la unió electoral dels elements republicans coaligats amb els liberals dinàstics; i el segon, el partit conservador.

Menorca patí el gener una febrada propagandística. Els candidats descabdellaren una activitat electoral extraordinària, poble a poble, portant a la paraula un missatge combatiu. Les planes d'«El Bien Público» i «El Liberal» esmolaren llurs plomes de crítica periodística en defensa del candidat propi i, alhora, en descrèdit impietós del rival. La frustració a les files liberal-republicanes, però, va ser majúscula a la vesprada de l'1 de febrer, un cop fetes les votacions. Prieto i Caules, el popular i experimentadíssim candidat amb vint-i-cinc anys de combat político-parlamentari, perdé a mans d'un novell: 3.969 vots arreplegà el duc, enfront dels 3.955 —és a dir, 14 manco— de Prieto i Caules, que únicament pogué superar en Martorell i Fivaller als districtes de Maó i Es Castell.

La crònica electoral que aquí resumim és repleta d'esdeveniments i conflictes dignes del microscopi de l'historiador. No hi mancà res: des de la violència verbal i física, fins a les denúncies judicials per avalots públics, passant per un seguit d'impugnacions per presumptes corrupcions comeses pel duc i els seus partidaris, i violacions de la llei electoral vigent.

Pel que fa a la corrupció electoral, la polèmica es perllongaria fins l'abril, data en què el Congrés de Diputats rebutjà les al·legacions i confirmà la concessió de l'escó al conservador ciutadellenc. En síntesi, Prieto i Caules i els liberals denunciaren la pràctica de coaccions en molts electors sota l'amenaça de perdre el treball si no votaven Martorell i Fivaller; la compra de vots a canvi de diners; desajustaments en algunes meses entre el número d'electors i el número de vots emesos, amb una variada casuística d'informalitats i inexactituds a les llistes de votants; etc., etc. També lliurà Prieto al Congrés, en pugna postelectoral, algunes certificacions notariales, entre d'altres, una relati-

Retrat i autògraf de l'historiador Pere Riudavets, publicat a la seva «*Historia de la isla de Menorca*».

va al fet que les actes d'Alaior, en dues seccions, es portaren a l'administració de correus de la vila, no el dia 1 en acabar les votacions, sinó el 2 de febrer a les nou de la nit. Es presentà també, concretament, una altra certificació notarial segons la qual es va comprar el vot de Bartomeu Gornés i Fuxà (Es Mercadal) per 53 duros, donats al subornat en presència de dos testimonis, les declaracions dels quals admeteren que, a causa de la pobresa de Gornés, aquest hagué de vendre son vot.

La ruixada d'irregularitats, al marge de l'exactitud o no, demostra palesament, primer, el grau de caciquisme que llavors patia Menorca, i que l'aplicació del sufragi universal va instigar; i segon, la forta radicalitat que pesava sobre la vida política insular. Imagineu-vos la quantitat d'acusacions, brutals i insistents, que aquests fets provocaren entre l'opinió pública durant més de tres mesos. No analitzaré, emperò, aquest interessantíssim capítol de la història político-electoral menorquina. N'hi ha prou, per a les dimensions del meu article, a consignar-ho, en el camí d'emmarcar el moment social de la Menorca de fi de segle que acomiadà Seguí i Riudavets.

Clouré, tanmateix, el repàs electoral afegint que, a més a més, es visqueren greus avalots i desordres públics el 4 de febrer, quan el candidat guanyador anà a Maó en la seva visita triomfal a tots els pobles. Aquell dia els republicans l'esperaven al carrer i feren al seu pas una escandalera, siulant i escridassant el seguici. Les forces de seguretat, guàrdies civils i soldats hagueren d'intervenir a la revolta. Com a conseqüència d'això, els simpatitzants liberals Francesc Tudurí de la Torre, pastor protestant, Francesc Morillo i Seguí, Pere V. Pons i Sitges i Cristòfol Estela i Thomàs varen ser processats per ordre del Jutgat d'Instrucció de Maó. Els encausats, és clar, negarien els càrrecs.

* * * * *

I mentre aquell «clímax» electoral es trobava en el punt més calent, Seguí moria el 20 de gener, i dos mesos després, el 27 de març, ho feia Riudavets. Els escalfaments socials contrastaven neguitosament amb el fred climàtic.

L'hivern de 1891 va ser un dels més gelats del segle. El dilluns, 19 de gener, abans de morir Seguí, informava «El Liberal»: «*El temporal de viento y nieves continúa con una insistencia y una crudeza desconocida en esta isla. El frío es tan intenso que el termómetro ha llegado a marcar 2'6 grados bajo cero*» (6). L'extrema duresa climatològica tingué, fins i tot, conseqüències

(6) «El Liberal», núm. 2.586, any XI, pàg. 2 i 3.

luctuoses. «En la noche del viernes —al·ludeix el cronista el dia 16— descargó también una tormenta de rayos, destruyendo una parte del campanario y puerta de la iglesia de San Luis, e incendiando otro [un] molino de Villa Carlos, que ayer tarde ardía aún. La mar se mantiene tan furiosa —afegcix— desde hace algunos días que los vapores correos han suspendido su marcha. A las cuatro de la madrugada del domingo —era dia 18 de gener— naufragó frente a la Torre d'en Penjat el bergantín goleta sueco de tres palos «Elisa», su capitán K.J. Hermanson, el que procedente de Petea con ciento diez días de navegación se dirigía a Marsella con cargamento de tablones y hierro. Un muchacho de la tripulación impaciente por salvarse del peligro que le amenazaba, se apresuró a arrojarse al mar, siendo víctima casi instantánea de su precipitación, pues las olas le arrollaron en un momento. Los colonos de los predios Binisaidas prestaron a los náufragos los auxilios (sic) necesarios, logrando salvarles y dando aviso a las autoridades de Villa Carlos. Enseguida el cónsul, los prácticos y pescadores salieron a prestar sus servicios salvando lo que ha sido posible, puesto que el buque ha sido destrozado por las olas, y el cargamento, perdido. Ni aun los papeles se han salvado» (7).

Sí; aquell va resultar un hivern terrible de fred i neu, d'astorament i de dol. «Las personas ancianas dicen que sólo en el año 1830 se sintió un frío tan intenso como el de este año» (8). Com he apuntat, altres freds, però, gelarien tota mena d'indrets, la de la temperatura social inclosa. També es gelaren la pau civil i la lluita política. A semblança dels termòmetres que manejava Maurici Hernández i Ponsetí en aquells anys, el termòmetre de la vida pública maonesa i menorquina era glaçada sota zero.

* * * * *

Així les coses, costa esforç localitzar els ressons periodístics de les silencioses morts de Seguí i Riudavets ocorregudes enmig de tanta cridòria. Només «El Liberal» els donà un petit cau a la secció local. «El Bien Público» ni ho esmentà. Ja he dit que no és un comportament d'omissió casual: respon a una actitud hostil envers uns homes significatius pel seu pensament liberal. El diari demòcrata que dirigia Miquel Seguí i Mir obria amb la dolguda necrològica la columna de notícies insulars l'edició del dimecres, 21 de gener. «D. Juan Seguí y Rodríguez —deia— ha fallecido en las primeras horas de

(7) Ibidem anterior.

(8) Ibidem anterior.

la noche de ayer, después de penosísima enfermedad» (9). Recordeu que encara no tenia 44 anys. A continuació, afirmava el periodista, en nom del diari com a òrgan d'opinió de les faccions liberals: *«El cariño entrañable que nos unía con el finado, su alma noble y generosa, siempre pronta a sacrificarse en aras del progreso, de la cultura del pueblo —cal subratllar l'expressió «cultura del pueblo»— y de los deberes de la amistad nos hacen tan sensible su pérdida, que hoy es día de verdadero duelo para cuantos pertenecemos al gran partido democrático de Menorca»* (10). Val a remarcar aquesta afirmació, puix que confirma la identificació ideològica de Seguí amb el progressisme polític de son temps. *«(...) su pérdida es doblemente irreparable en la afición de sus compatriotas y en la propaganda y adelanto de las ciencias sociológicas e históricas, ramos de la enseñanza a que con preferencia dedicó Seguí y Rodríguez sus relevantes facultades»* (11). Els darrers paràgrafs de la necrològica resumeixen la seva biografia. Diu així: *«Innumerables son los productos de su estudio y laboriosidad en las ciencias que le fueron predilectas, y quedarán como obras de relevante mérito, entre otras muchas, su cuadro cronológico de los reyes de España, que mereció grandes elogios de ilustres publicistas y figura en la más lujosa edición de la «Historia patria» de Lafuente, como también sus concienzudos trabajos sobre monumentos antiguos de Menorca, su relación histórica y cuadros panorámicos de la legendaria batalla de Calviá, y sus escursiones (sic) sobre los orígenes etnográficos de los habitantes de este archipiélago. En Mahón, perpetuarán la memoria del distinguido publicista y arqueólogo, la «Revista de Menorca», primera publicación científica y literaria que aquí ha visto la luz, y el Museo Municipal, creado y elevado a una altura tan patriótica como exclusiva (sic)»* (12).

A les 4 del capvespre del 21 de gener el cadàver de l'intel·lectual maonès era conduït al cementiri, acompanyat *«de un numeroso concurso de amigos y admiradores. Reciba su apreciable familia nuestro más sentido pésame»* (13).

La mort de Riudavets també va ser ignorada i desatesa per «El Bien Público», malgrat que inserí una esquela mortuòria a la pàgina de publicitat. En canvi, l'òbit tingué en aquest cas major fastuositat funerària. La cerimònia va ser celebrada a les onze del matí del 28 de març. Un gran seguici hi prengué

(9) «El Liberal», núm. de dimecres, 21 de gener de 1891, pàg. 2, any XI.

(10) Aquesta referència al dol sentit a les files del partit democràtic ens permet creure, almenys que la figura de Seguí era estimada i reconeguda en el si d'aquesta organització.

(11) «El Liberal», núm. de dimecres, 21-I-1891, pàg. 2, any XI.

(12) Ibidem anterior.

(13) Ibidem anterior.

part a les exèquies, tot tributant al difunt els honors d'ordenança per part d'un piquet del Regiment d'infanteria de Baza (...) i un altre d'infanteria de Marina (14). «El Liberal» relatava: «A cada lado del féretro iba un gran número de marineros de la Escuadra con hachones, asistiendo además la oficialidad y guardias marinas de los buques surtos en este puerto. Menorca ha perdido con la muerte del Sr. Riudavets a uno de sus más preclaros hijos, y la Marina española, a uno de sus más distinguidos jefes. La redacción de «El Liberal» se asocia al sentimiento unánime y envía a la distinguida familia del señor Riudavets la espresión (sic) de su más sentido pésame» (15).

Riudavets havia mort a les deu i mitja del matí del dimecres, 27 de març de 1891, en el seu domicili del carrer de San Fernando, 47. Era Divendres Sant. Dies més tard, la corporació municipal de Maó en ple acordà incoar expedient per tal de declarar-lo Fill Il·lustre. Així començava una llegenda que acabaria per singularitzar la seva personalitat intel·lectual i personal, malgrat que, al capdavall, Pere Riudavets i Tudurí representa una peça més de l'entrellat cultural de la Menorca de fi de segle, tal i com ens palesaria l'assaig que encara resta per fer sobre la generació finisecular del segle decimonònic.

(14) «El Liberal», núm. 2911, 28-III-1891, pàg. 2, any XI.

(15) Ibidem anterior.

DIVERTIMENTO AMB LES DITES POPULARS: METÀFORES DE LA INTEL·LIGÈNCIA

IGNASI MASCARÓ
PILAR NICOLAU (*)

1. La majoria de parlants no saben què és una metàfora, els mateixos segurament tampoc no saben què és un fonema, un sintagma o una interrogativa indirecta. Però encara aquells parlants que han accedit a un cert nivell d'instrucció associaran segurament la metàfora a un artifici poètic. El que tal vegada no saben és que la metàfora, i altres jocs en el món del significat, omple la vida de cada dia d'una forma heretada i inconscient. Així, un parlant del nostre país diu normalment que «el vent s'aixeca i es posa», on podria dir, per exemple, que «el vent arranca i s'atura»; en el primer cas, el vent és vist com un ocell que pren el vol i es posa, en el segon cas, és vist com un fenomen terrestre.

2. En l'abundantíssima producció bibliogràfica sobre la metàfora conflueixen diverses tradicions que han convergit recentment en una àrea integrada, tan pròpia de la recerca dels nostres dies. Durant molt de temps, la metàfora, com la metonímia i la sinèdoque, eren patrimoni de la retòrica i l'estilística, és a dir, figures de l'ornamentació del llenguatge i, particularment, d'un determinat tipus de discurs. Diríem, més clarament, que la metàfora era

(*) Ignasi Mascaró és professor de Llatí a l'I.B. «Josep M. Quadrado» de Ciutadella; Pilar Nicolau és llicenciada en Pedagogia.

cosa de poetes. Bastaria consultar qualsevol manual per comprovar que les metàfores vindrien exemplificades amb versos de poetes més o menys consagrats.

3. La metàfora ha estat també objecte d'estudi dins el camp de la literatura popular contemplada, més o menys explícitament, com un gènere menor: es tractava de remarcar el caràcter expressiu i/o pintoresc d'un univers folkloritzat, com ara els proverbis, refranys, modismes, etc. (vid. Maria Conca, 1987, 1988), contraposant generalment la riquesa de la parla popular front al tòpic de l'asèpsia dels registres estàndards o cultes; és aquesta una visió amb clares reminiscències romàntiques. Val a dir que fins fa ben poc es posava de relleu el valor moralitzant de l'expressió popular, però quasi mai se'n duia a terme un estudi dels procediments expressius o se'n feien descripcions de contingut lluny d'un biaix ideològic. És així com la majoria de repertoris del que s'anomena «paremiologia» solen classificar-se per «temes» sense un estudi de la forma expressiva. L'estudiós que s'hi acosti es trobarà amb un món riquíssim, però al mateix temps amb un material força desorganitzat.

4. Entre una i altra tradició, l'obra de G. Lakoff i M. Johnson (1986, versió anglesa de 1980) arranca de l'antropologia lingüística, fent veure que la metàfora intervé en el coneixement del món i de nosaltres mateixos i, alhora, impregna el llenguatge i el pensament (ob. cit., p. 33); diuen els autors:

«Nosotros hemos llegado a la conclusión de que la metáfora, por el contrario, impregna la vida cotidiana, no solamente el lenguaje, sino también el pensamiento y la acción. Nuestro sistema conceptual ordinario, en términos del cual pensamos y actuamos, es fundamentalmente de naturaleza metafórica» (ob. cit., p. 39).

La metàfora, i secundàriament la metonímia, responen a conceptualitzacions que poden tenir bases físiques i/o culturals, sense que sigui gens simple, ben sovint, de destriar-ne el límit. El component cultural, però, no ha de rebre necessàriament una lectura en clau whorfiana, blana o dura, que ens podria menar a versions ja superades del determinisme lingüístic. L'afirmació més important de Lakoff-Johnson és que els conceptes metafòrics es basen en complexos Gestalts experiencials que s'estructuren en forma de xerxes semàntiques. El lector hi trobarà un seguit d'exemples plens de suggerències.

5. D'aquesta manera, la metàfora es troba en la cruïlla d'una dialèctica entre la psicologia, l'antropologia i la lingüística. Entenem per metàfora un mecanisme d'encavalcament entre dos significats, una intersecció sèmica.

6. L'objecte de les notes següents és el d'aplicar els principis de Lakoff-Johnson a un camp ben concret, el de les capacitats intel·lectuals. Es tracta de fer veure com la fraseologia popular fa «descripcions» que suposen una configuració inconscient de la realitat. (La revista nordamericana «Language» re-censionava recentment un estudi de la fraseologia entorn dels conceptes «*anger, pride and love*» del qual és autor Zoltan Kövecses). Cal fer, emperò, dues observacions preliminars:

a) No és possible discutir la vigència de les descripcions resultants. Dins tota llengua conviuen expressions que pertanyen a estadis culturals anteriors, al costat d'altres que mostren una gran sensibilitat als canvis i la pervivència. Així, seguim parlant d'un sol que surt i s'amaga, que neix i mor, quan el parlant fa temps que coneix i sap que és la terra, i no el sol, la qui volta.

b) La visió metafòrica de la realitat no té ni tan sols l'estatus d'una «psicologia popular» que, en qualsevol cas, és sempre explícita. Quan un parlant parla del «peu» d'una muntanya no és conscient que ha assimilat l'elevació orogràfica a un mamífer amb extremitats. (cf. Cognitiva, 2, 3, sobre el caràcter explícit de la psicologia popular).

7. El corpus d'expressions que examinarem són corrents i d'una total vigència dins el català parlat a l'illa de Menorca; probablement moltes de les frases són comunes a altres territoris del domini lingüístic, però no entrarem en un treball de comparació.

(1) TENIA EL CAP DUR (tenia el cap com una enclusa).

(2) TÉ EL CAP BUIT (no té res dins el cap).

(3) TÉ EL CAP PLE DE SERRADÍS (de papallones...).

Les tres frases suposen que les capacitats mentals resideixen en el cap (obvietat que cal explicitar, com veurem més avall). El cap és, per tant, un contenidor que ha de tenir unes determinades característiques:

- no ha de tenir una envoltura especialment dura
- ni especialment gruixuda
- ha d'estar ple de coses
- però no de qualsevol cosa

(4) ÉS UN CAPARROT

El substantiu que apareix a (4) és inicialment un augmentatiu; així és possible dir, tot parlant d'un animal, que tenia un caparrot molt gros. Posteriorment l'augmentatiu va adquirint connotacions despectives fins arribar a: cap gros = poc intel·ligent.

Però el cap tampoc no ha d'ésser massa petit, perquè aleshores dirien que «té es capet d'un canari». Contràriament, l'excel·lència mental és qualificada com:

(5) TÉ EL CAP OBERT

amb la qual cosa es dona a entendre l'existència d'un conducte inespecificat que permet d'omplir el recipient (cap).

Quant a l'activitat que té lloc dins aquest recipient, expressions com:

(6) ESCALFAR-SE EL CAP

(7) EL CAP LI TREIA FUM

fan pensar en una activitat intensa que genera energia i calor. És possible que sigui aquesta activitat mental la que expliqui per què la calvície és associada a la intel·ligència (tot i que seria possible l'explicació que l'envoltura del recipient no ha de tenir «obstacles»).

(8) ÉS UN CAP VERD

Formalment es tracta d'una seqüència de metonímia i metàfora:

fruita immadura > fruita verda

cap = fruita

cap immadur > cap verd

No és del tot clar, tanmateix, si el procés de maduració ho és de les capacitats mentals o del seny, entès com a interiorització de la norma social i traduïble, per tant, en termes d'adaptat/inadaptat. En altres paraules, es podria ser un cap verd i estar en possessió de plenes capacitats mentals. Restaria clar, en qualsevol cas, que el cap seria igualment el recipient/residència de normes socials.

(9) NO TENIA DOS DITS DE FRONT

No sembla que en aquest cas estiguéssim davant una metàfora, sinó, més aviat, davant una expressió de tipus descriptiu, i prou inquietant, per cert. L'amplitud del front és vista com a paràmetre de normalitat/intel·ligència. Resultaria arriscat de concloure que la referència al front apel·la a una determinada àrea cerebral com a seu de funcions superiors; creim més aviat que cal trobar les arrels en la fisiognòmica, definida com «l'estudi del caràcter d'una persona pels trets de la cara» (G.E.C.). És prou sabut que aquesta «disciplina», que té versions populars, alimentà durant segles la pseudociència que donava suport al racisme (vid. B. Prohens, 1988).

Si passàssim al món de l'adjectivació, no referida particularment al cap, probablement, l'adjectiu més comú, tret d'intel·ligent (1), seria:

(10) LLEST

En la pràctica es tracta d'un sinònim de «ràpid en la comprensió de les coses» i, secundàriament, en qualsevol altra activitat (val a dir que la seva etimologia, LECTUM > llest, no és del tot transparent, malgrat que és el mateix radical que apareix en la derivació INTER-LECTUS = intel·ligència).

(11) CURT

És un adjectiu igualment molt corrent en la caracterització de la intel·ligència: «és molt curt», «és una mica curt». Podria pensar-se, d'entrada, que el qualificatiu hauria d'oposar-se a «llarg» sobre la base d'algun paràmetre de longitud no especificat. Curiosament, però, el seu origen és una el·lipsi de l'expressió col·loquial «curt de gambals» que fa referència a la manca de rapidesa; el seu antònim, encara que no existent, seria «llarg de gambals», o sigui, ràpid, amb un matís d'enginy i astúcia (GAMBAL és una derivació del llatí vulgar GAMBÀ, d'on deriva el francès «jambe» o l'italià «gamba», que significa extremitats inferiors de persona o animal, considerades especialment per la seva capacitat per a caminar, córrer o fugir. D'aquesta manera, llest/curt, encara que amb orígens diferents, serien expressions metafòriques contraposades de la rapidesa/lentitud mental.

Del que hem dit fins aquí, podríem resumir la visió resultant com:

LA INTEL·LIGÈNCIA ÉS UN RECIPIENT
 QUE NO HA D'ÉSSER MASSA GROS NI MASSA PETIT
 D'UN MATERIAL NO MASSA DUR
 AMB UNA OBERTURA A L'EXTERIOR
 QUE S'HA D'OMPLIR AMB EL TEMPS
 QUE TÉ UN PROCÉS DE MADURACIÓ
 QUE TÉ UNA ACTIVITAT INTERIOR.
 L'ACTIVITAT GENERA ENERGIA I CALOR
 QUE FUNCIONA AMB MÉS O MENYS RAPIDESA.

8. Les frases estudiades no semblen aportar cap visió diguem-ne interna de l'activitat del recipient. Tanmateix se'n desprèn una versió ambientalista segons la qual el recipient està inicialment buit, o per dir-ho amb una metàfo-

(1) És interessant la mateixa etimologia d'intel·ligència: damunt el radical LEGERE = escollir triar, INTER-LEGO = triar entre, facultat de discernir (vid. ERNOUT-MELLET, *Dictionnaire étymologique de la langue latine*. Klincksieck, Paris, 1979).

ra de llarga tradició: el recipient és «*tamquam tabula rasa*» i, per tant, el procés de maduració és, de fet, un procés d'emplenament. És per això que resulta suggestiu de lligar la visió resultant amb una estructura metafòrica esmentada per Lakoff-Johnson segons la qual *idees = aliment*.

(12) UNA IDEA MALA DE PAIR

(13) UN DISCURS (UN LLIBRE, UNA PEL·LÍCULA...) UNA MICA FEIXUC/FEIXUGA.

amb la qual cosa, el procés inconnegut de l'activitat interna (la coneguda metàfora de la «caixa negra», si voleu) és explicada en termes digestius, sistema anatòmic que sí que és mitjanament familiar al parlant, cosa que no ocorre amb el cap, del qual només és possible predicar el que es diu a (3), (5), (7) i (8).

D'una forma semblant, en dir,

(14) NO HO VEIG CLAR (= no ho entenc).

es fa una reducció a la percepció visual, o en dir

(15) ESTUDIA MOLT, PERÒ NO L'HI ENTRA

es parla de la dificultat de penetrar dins el recipient que hem definit, i no a la impossibilitat de conèixer, entendre i/o emmagatzemar.

Creiem, per acabar, que observacions dels usos lingüístics com els que aquí hem esbossat reforcen la idea que l'univers de la metàfora és un món dens i ple de suggerències, sempre que hom sigui conscient de les limitacions i l'abast al qual és possible arribar sense petulàncies academicistes, ni extrapolacions desmesurades.

BIBLIOGRAFIA

- CONCA, Maria. *Paremiologia*. Universitat de València, 1987, *Els refranys catalans*. Tres i Quatre. València, 1988.
- COLE, Michael; SCRIBNER, Sylvia. *Cultura y pensamiento*. Limusa, 1978.
- G. LAKOFF-M. JOHNSON. *Metáforas de la vida cotidiana*. Cátedra. Madrid, 1986.
Cognitiva, vol. 2, 3, 1989.
Language, vol. 65, 1, 1989.
- NORMAN, D.A. *Perspectivas de la ciencia cognitiva*. Paidós 1987, pp. 233-247.
- PAYRATO, Lluís. *Català col·loquial*. Universitat de València, 1988.
- SALVADOR, Vicent. «La metàfora nostra de cada dia». *Límits*, 6. Barcelona, 1986, pp. 23-41.

LITERATURA I SOCIETAT A LES TERRES DE FRONTERA (*)

PONÇ PONS (**)

Plantejar un tema com aquest en un país com el nostre, amb fronteres geogràfiques, lingüístiques, històriques, ben definides, una nació sense estat sotmesa i reduïda a simple autonomia, em sembla divagar.

A més, el concepte de frontera em sona encara a territori inexplorat i m'ompl de ressonàncies d'invasions, llunyania, confins del món...

Actualment, almenys a Europa, la influència i la potència dels mitjans de comunicació és tan grossa que arriba (sempre hi ha excepcions) als llocs més fronterers i acaba per dissoldre no només les seves peculiaritats sinó per donar a Calvino la raó quan diu: «Vivim en una civilització uniforme, amb models culturals ben definits».

De fet, per tot hi ha blocs de pisos i constatarem amb tristesa que construïm una mena de societat fotocòpia on la gent acaba per acostumar-se a tot i on aquells versos de Joan Vinyoli:

«que tot és dur, cruel, sense pietat
i sempre el mal i la vergonya duren».

prenen categoria d'axioma.

Com a menorquí, com a fronterer (jo també em sent com Camoes de «*onde a terra se acaba e o mar começa*»), crec que us puc dir (i en parlarem,

(*) Aquest text va ser redactat per servir d'introducció a la taula rodona que, sota el mateix títol, va tenir lloc en el 9è. Congrés Internacional de Llengua i Literatura Catalanes celebrat a la Universitat d'Alacant l'any 1991.

(**) Professor de Llengua i Literatura a l'I.B. d'Alaior.

supòs, en el col·loqui) que la nostra és una societat que, de fa uns anys, pateix no sols el problema de l'urbanisme turístic que arrasa cales i mata la bellesa del paisatge, sinó que veu amb legítim temor de perdre un sistema, un model arrelat de vida, com augmenta la immigració.

Abans, els pocs «forasters» (denominació esporgada de menyspreu o xenofòbia) que venien s'integraven, però ara són molts i no es dignen a conviure en català.

La nostra societat, degut a l'aïllament i a pesar del franquisme que ens havia fet —i encara ho som— diglòssics, ha conservat bé la llengua, però no té clara consciència d'identitat i arrossega prejudicis, dèries, fòbies, que resumeixen les massa vistes i sentides frases: «Menurkí sí, català no» (sic), «Es castellà l'entenem tots» i «Català, qui no te l'ha feta, te la farà». Açò no obstant, com deia l'Estellés: «Hi ha l'esperança. Sempre/ ens resta l'esperança» i anam fent i madurant, però ja hem perdut el nom de moltes coses, cada dia som més *lights* i, si abans vivíem (al meu poble en tenim fama) sempre amb les portes obertes, ara tancam i no basta.

Literàriament parlant, alguns es queixen i es planyen de l'abandó, de l'oblit, del tracte desigual o el poc ressò que tenen les obres dels perifèrics enfront dels autors que habiten les esferes del poder o que poblen, capitalins, la Metròpolis. I potser és cert.

El meu amic Antoni Vidal Ferrando, gran poeta i millor persona, ho resumia així (i ell no és dels que gemeguin) en una intensa entrevista apareguda a «El Mirall»:

«el món en què creïem s'ha ensorrat i les subvencions oficials deixen els individus i les entitats culturals a mercè de les institucions. (...) en proporció, la poesia que es fa a Mallorca em sembla millor que la del Principat, però com que allà ho tenen molt més clar que nosaltres, ja se'n cuiden prou que açò no sembli així».

El temps garbellarà.

«Quan un té vint anys —va escriure Ferrater—, el que vol és justament sortir del localisme, sortir del provincianisme i accedir de cop a la literatura mundial i de primera categoria. (...) i hi ha un fet paradoxal: que l'escriptor revolucionari, l'escriptor innovador, en certa manera és l'escriptor que més es lliga amb la tradició».

A Menorca, la veritat és que, tret d'aquell (encara no prou valorat) *Període menorquí de la literatura catalana*, amb el qual ens era molt difícil enllaçar, i d'alguna que altra obreta de valor més bé entranyable, ens hem trobat sense una tradició, sense una «escola» que continuar o contra la qual rebel·lar-nos i no hem paït els vint anys.

La nostra és una literatura amb esperança de futur. Una literatura que comença i que es vol integrar de ple en el llarg camí, la tradició, la història de la literatura catalana.

De moment, potser arrossegam encara tòpics i es valoren en excés obres que no tenen cap valor més que ser escrites en català i s'afegeixen a un migrat gruix bibliogràfic d'iniciació i resistència. Però acabarem per escriure, ens ho guanyarem, l'obra que ens pertoca perquè som més que aquella illa d'«el mar, les pedres i el vent».

En el fons, bona o dolenta, mínima o nombrosa, la literatura que es pot fer i trobar a les terres frontereres és igual que la que es pot fer a les terres de l'interior o que s'escriu en una gran ciutat.

Possiblement (us estalviaré cites de Marx, Goldman, Lukàcs, Butor, etc.), estarà influïda, condicionada pel medi i el reflectirà conscientment o inconscient, però de fet, en qualsevol societat amb un mínim d'infraestructura cultural, sigui fronterera o no, s'hi poden dar tots els gèneres, tots els corrents, tots els —ismes inventats o per inventar.

A les terres de frontera ens podem trobar (la tipologia és rica i variada) amb tota mena d'autors. Hi ha els que encara es pensen que mitjançant la seva obra és ben possible transformar la societat, n'hi ha que escriuen per gust, altres per diners, altres (com deia Robbe-Grillet) «per saber perquè escriuen» i altres (com ha demostrat Sábato) «per no morir-se de solitud en un país dissortat».

Encara en trobaríem més. Sigui com sigui, la veritat és que la independència sol comportar doloroses marginacions, que molts autors (Barthes dixit) «prefereixen la seguretat de l'art a la soledat de l'estil» i que alguns (segons Valery bastants) no tenen res a dir, però s'entesten a exposar-ho per escrit.

Nosaltres, sense saber prou què és ni haver trobat encara una definició precisa, sempre dam per suposat, per lògic, evident, que a una societat, sigui fronterera o no, hi haurà literatura i li atorgam una importància (jo també crec que la té!) de tan gran, potser excessiva.

Gerald Brenan comentava a «Pensamientos en una estación seca» que tots els escriptors i artistes es demanen atordits què podran trobar en el món les persones d'altres professions per justificar el desig de viure.

I crec que és cert. Per nosaltres, la literatura ho és gairebé tot i no entenem, no podem concebre o afrontar la vida sense la literatura.

Kafka ho exemplificà molt bé: «No tenc interessos literaris, sinó que estic constituït per literatura; no sóc ni puc ésser res més».

Però ens caldria fer un acte d'humilitat i assumir amb honrada lucidesa que a la nostra societat es llegeix poc, que el món és ple d'escriptors i que molta gent pot viure sense haver llegit Cervantes, Shakespeare, Tolstoi o el nostre autor preferit.

Si no m'equivoc (la cita és de segona mà), Trotsky va dir més o menys que en la nova societat socialista no se sentiria la necessitat de la literatura.

Jo us ho deix amb un interrogant i esper, desig de tot cor, que açò no sigui ver perquè el dia que els homes deixin de somiar, de qüestionar-se la vida, de plantejar-se els eterns interrogants de l'existència, d'inventar històries, d'escriure... hauran perdut una de les més riques facultats que posseeixen, perquè escriure és sempre un acte de llibertat i hem d'escriure amb llibertat i amb honradesa tot i saber que no ens ha de llegir després ningú.

Escriure no serà mai una passió inútil.

A unes terres com les nostres en què, tret d'honroses excepcions, l'activitat política s'ha convertit en un negoci i alguns regidors que ostenten càrrecs culturals ataquen la unitat indiscutible, indissoluble, insubornable de la llengua catalana, cal recordar el que va escriure Carlos Fuentes ja fa temps:

«La palabra es un sustento del poder y revolucionar la palabra es atentar violentamente a las mismas bases del poder. Sobre todo en un continente en el que hay que tener mucho cuidado con el lenguaje de los políticos, tan apto para sembrar el confusionismo conceptual. Por esto al escritor le cabe la función de devolver la palabra con el sentido recto, puesto que el lenguaje es un patrimonio socializado».

Però si deixam l'espai físic, geogràfic, material... podem dir, partint del tòpic popular aquell de «cada persona és un món», que cada escriptor és també un món particular amb fronteres que, depèn del seu tarannà, del seu caràcter, de la seva ideologia, estaran més o menys obertes, tindran reixats de filferro o seran murs d'insolidaritat.

Perquè de fet (Sartre era molt viu), l'infern sempre són els altres i les fronteres sensibles, interiors, del nostre jo personal limiten, estan en contacte, conflictiu o no, autista o enriquidor, amb allò que Don Antonio, un home de fronteres lliures, civilitzades i obertes, denominava «otredat».

Tots som un poc fronterers, tots, marcats pel corc de l'escriptura, en cada mot ens jugam (com va expressar molt bé Martí i Pol) l'existència i escrivim (són versos de Valente):

«Porque es nuestro el exilio.

No el reino»

Actualment, amb la idea de superar diferències i eliminar vells obstacles, es parla molt de la «casa comuna europea» i es vol presentar el «problema» dels nacionalismes com una trava, una llosa, a la desitjada unitat que alguns confonen, crec, amb uniformitat.

A mi em fa por (no sé quin model arquitectònic pensen seguir), que aquesta casa sigui, lingüísticament parlant, com aquella que exalçava Julián Marías i ens toqui viure al soterrani.

Sé que el temps va just i acab.

En general, la societat, el paisatge, el clima... tot ens condiciona, però als fronterers de les Illes, a part d'alguns trets lingüístics diferents, no *light*, no estàndard, que poguem tenir, ens llegeixen (?) amb la idea falsa i feta de trobar un ambient folklòric, de *souvenir*, que no encaixa i és només una part ínfima, anacrònica, estantissa de la nostra realitat.

Acab de ver.

La frontera mai no ha de ser un mur, però tampoc una reixa sense sentit sobre el mapa d'un espai que és pur desig.

Aquí, a les Illes, el problema és que fa segles que som fills de Ramon Llull i molts encara no ho saben.

Resistirem.

DATOS PARA EL CONOCIMIENTO DE LA FLORA DE MENORCA

BERNARDO MATEO ÁLVAREZ (*)

La presente nota tiene como finalidad ampliar el número de localidades de algunas especies consideradas como raras en Menorca, así como excluir la presencia de una de ellas y citar por primera vez *Veronica persica* en la isla.

Para la relación de especies que aquí incluimos hemos seguido exactamente el mismo orden que siguió Rodríguez Femenías en su *Flórmula de Menorca*.

Papaver setigerum D.C. A las localidades ya mencionadas por R. Femenías deben añadirse las de Talatí de Dalt (Maó) y Torre d'en Gaumés (Alaior).

Sisymbrium polyceratium L. Escasos ejemplares de esta rarísima especie en la Costa des General (Maó).

Succowia balearica Medik. Se la halla en la playa de Es Canutells (28-5-79), donde es escasa, en Sant Jaume (Alaior), en la cuneta de una carretera—donde pudimos observar varios ejemplares (14-2-77)—, en Binixíquer y en el talaiot de So Na Caçana (24-4-90).

Senebiera coronopus Poir. Especie que puede considerarse realmente rara en Menorca. La hemos hallado únicamente en Cala Binillautí (21-5-80).

Linum strictum L. Casi siempre en la costa (Tirant, Cala Macaret, Es Grau), pero también en el interior (Santa Ponça, en Alaior). Es bastante común y no rara, como dice R. Femenías.

(*) Professor de Ciències Naturals a l'I.B. Joan Ramis de Maó.

Erodium eichardii D.C. Se la halla en las inmediaciones del Arenal d'en Castell, donde no es excesivamente abundante (12-10-76).

Anagyris foetida L. Rodríguez Femenías cita esta especie de caminos inmediatos a Maó y añade la localidad de Rafalet de Maó, precisando que es rara. Además de haberla hallado en la parte alta de Cala Rafalet (Sant Lluís) (23-11-75) la hemos recogido en el barranco de Sant Joan (Maó) (28-11-76) y en el polígono industrial de Maó (18-12-75).

Anthyllis cytisoides L. Citada por Rodríguez Femenías como posible especie menorquina basándose en la existencia de ejemplares conservados en herbario, pero sin datos de localidades concretas. Después de muchos años de paciente búsqueda de la especie en cuestión, creo poder asegurar que esta especie no se halla en Menorca, siendo fácil que haya habido confusión en la localidad, ya que es una planta bastante extendida por Mallorca.

Anthyllis hermanniae ssp. *hystrix* (Willk.). Especie bastante abundante en dos localidades: zona costera comprendida entre Binimel-là y Pregonda (18-5-75) y zona costera comprendida entre Arenal d'en Castell y Na Joanassa (5-6-76).

Bonjeania recta Rch. La hemos podido hallar en el torrente de Sant Joan poco antes de llegar a Sant Simó (20-5-76) y en las inmediaciones de la basílica paleocristiana de Fornells (7-6-78).

Astragalus boeticus L. Aunque sea una especie rara en Menorca, se la puede ver en algunos caminos, como el que va a la ermita de Sant Joan (Maó) y en uno de los caminos del polígono industrial de Maó (15-4-81).

Hippocrepis balearica Jacq. A las localidades que figuran en trabajos anteriores al nuestro podemos añadir la del barranco de Son Fideu (B. Mateo, 26-5-77) y la del Cap Gros de Llucalari (D. Tió y B. Mateo, 15-7-77).

Hedysarum spinosissimum L. Además de las localidades que dan R. Femenías y P. Montserrat, la hemos hallado en Punta Prima y Alcaufar (20-4-80). No es tan rara como indica R. Femenías, pero sí de difícil localización por su pequeño tamaño.

Orlaya marítima Koch. La hemos observado en las arenas marítimas del Grau (18-6-78) y en la playa de Es Bot, Algaiarens (Ciutadella) (22-6-80), siempre en escaso número.

Conium maculatum L. Especie realmente rara en Menorca, pudiéndose añadir la siguiente localidad: camino de Sa Costa Blanca (Alaior) (26-4-81).

Pulicaria dysenterica Gaertn. La hemos hallado en el Arenal d'en Castell, donde hay unos pocos ejemplares amenazados por las urbanizaciones (12-10-76); camino que va a Es Puntarró (20-10-76); y predio inmediato a S'Aiguarent (Maó) (13-9-80).

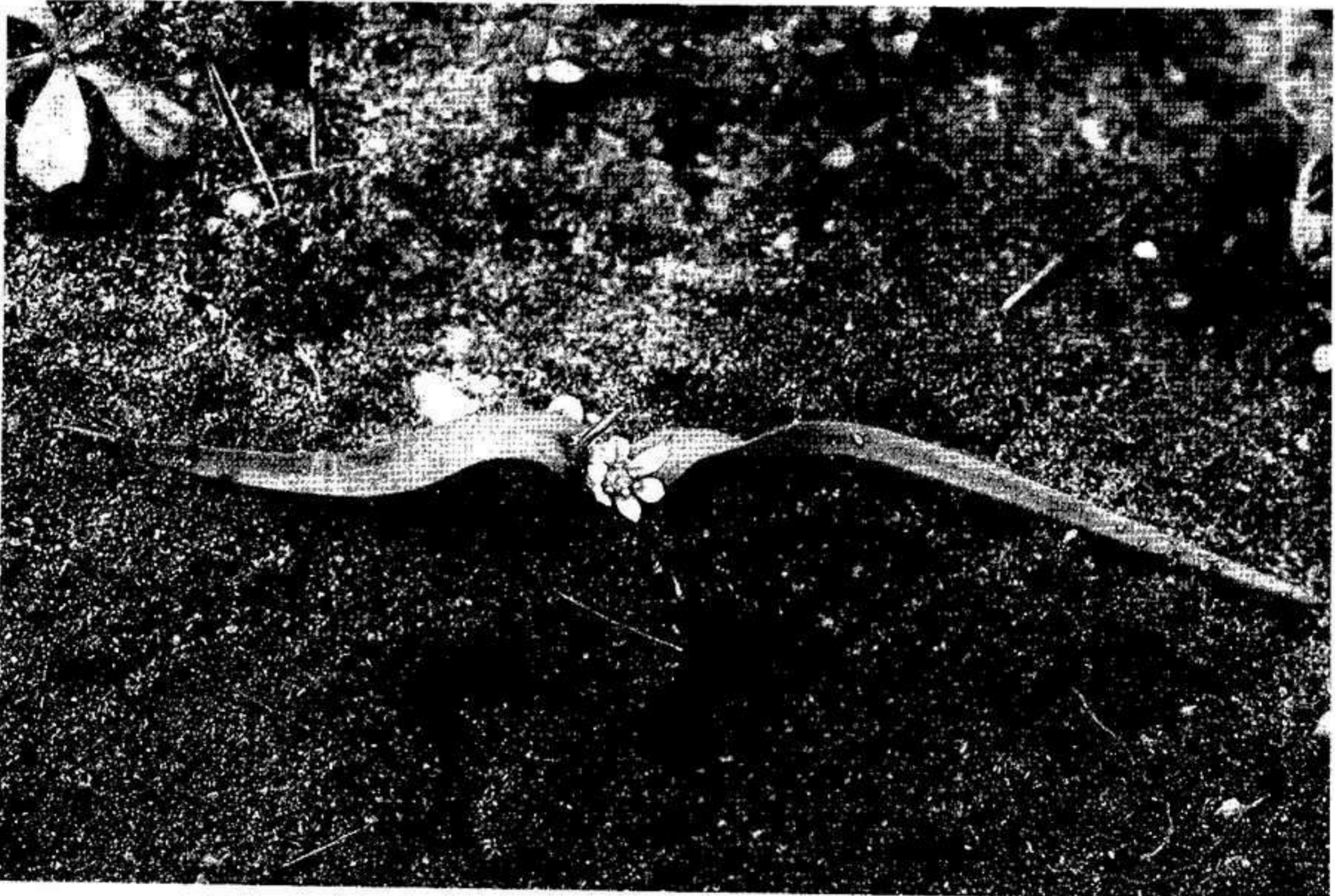
Senebiera coronopus.

Erodium reichardii.

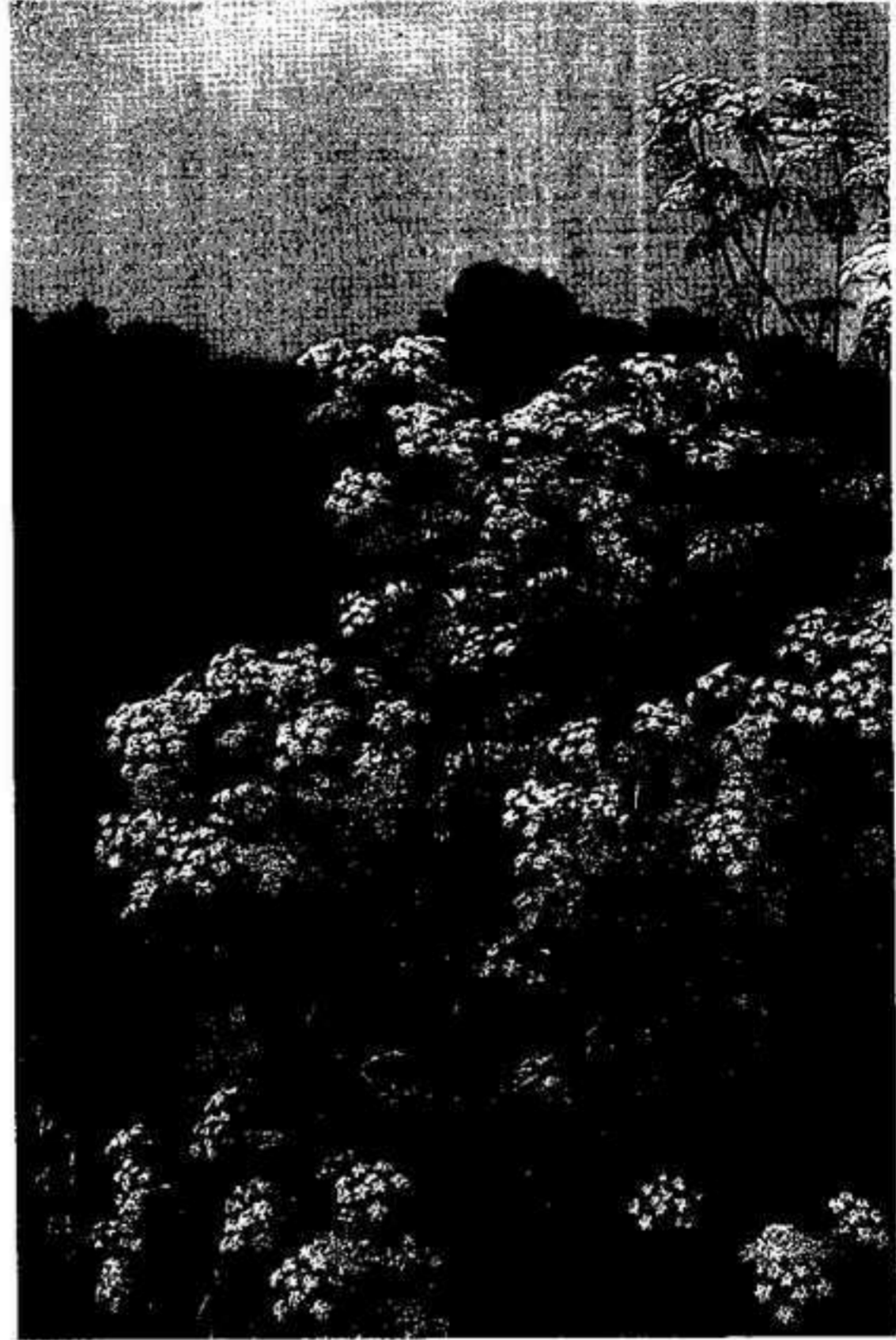
Orlaya maritima.

Allium chamaemoly.

Conium maculatum

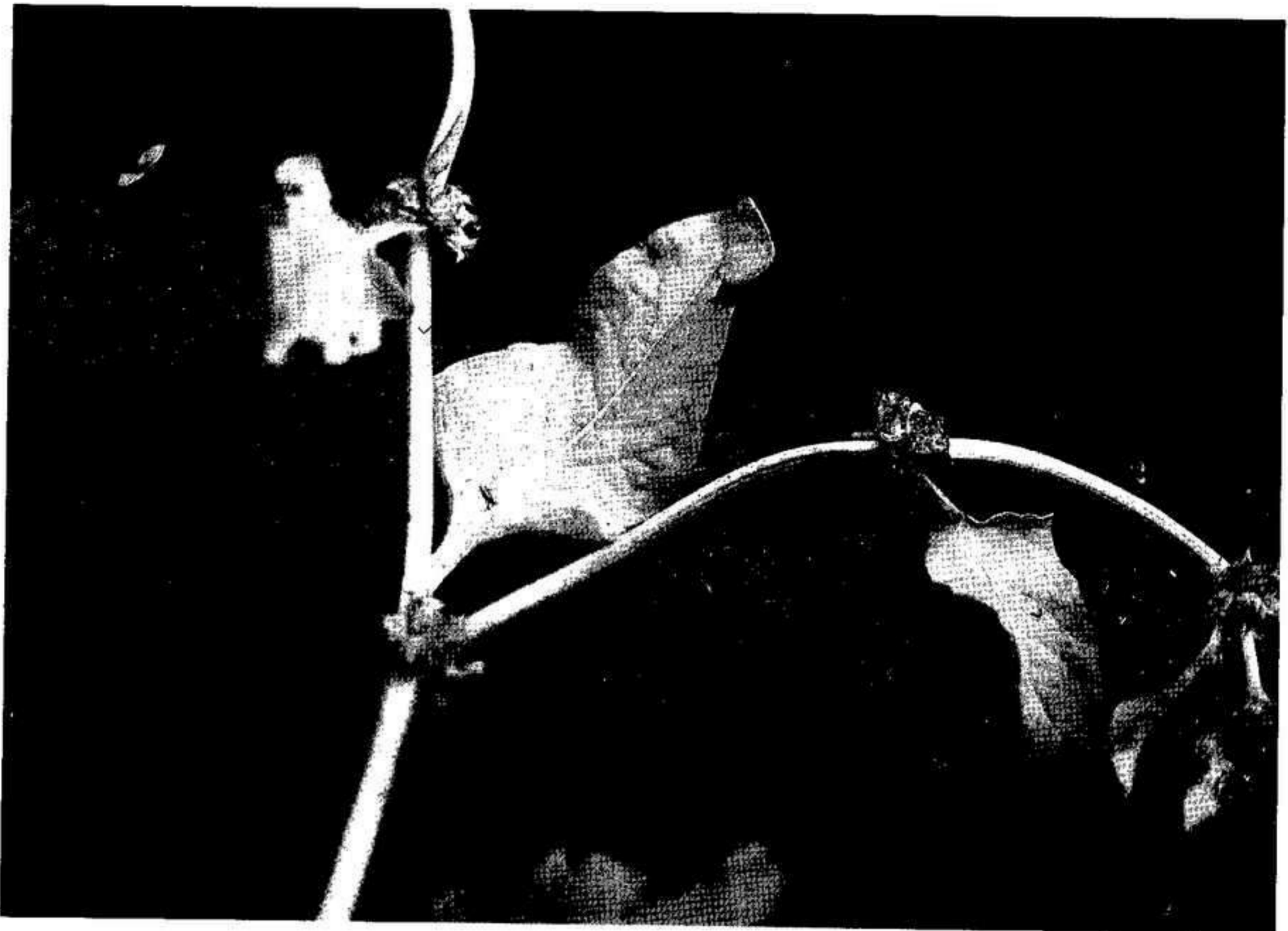
Teucrium asiaticum

Solanum dulcamara

Sisymbrium polyceratium.

Vibo spinosa (L.).

Pulicaria sicula Moris. Es bastante abundante en Cala Binillautí y en el barranco de Algendar, cerca de Cala Galdana.

Calystegia soldanella (L) R. Br. Especie no tan rara como indica R. Femenías; la hemos hallado en algunas playas como Cala'n Porter, Es Portitxol, Macarelleta, Cala Pilar, etc.

Solanum dulcamara L. No es escasa en el torrente de Cala'n Porter (21-5-77).

Veronica persica Poir. Es nueva para la flora de Menorca. La hemos hallado en el barranco de Sa Vall (Alaior) y en Sant Simó (Maó). En esta última localidad es algo más abundante que en la primera.

Teucrium asiaticum L. (= *Teucrium lancifolium*, Boiss.). Esta otra especie tampoco es escasa en algunos barrancos: barranco que baja a la playa de Trebalúger y barranco d'en Fideu (31-10-76).

Vitex Agnus-castus L. Algunos ejemplares cerca de la torre antigua de Es Grau (D. Tió y B. Mateo, leg.).

Vibo spinosa (L.) Moench. (= *Emex spinosa*, Campd.). De esta rara poligonácea podemos añadir las localidades de Santa Ana (Es Castell) y Punta Prima (Sant Lluís).

Veronica persica.

Daphne gnidium L. A las localidades ya mencionadas por autores anteriores, podemos añadir: barranco de Trebalúger; Sa Costa Nova (Ciutadella) y camino de Son Mercer de Baix.

Daphne rodriguezii Texidor. Hallados solamente dos pies de esta interesante especie endémica menorquina en la localidad de Coves Negres (poco antes de llegar a Punta Pantiné), en un lugar de espeso matorral con abundante *Thymelea velutina*.

Aristolochia rotunda L. Poco abundante en Binillautí, entre los juncos.

Allium chamaemoly L. Hemos podido ver escasos ejemplares en una duna del Grau próxima a la Albufera de Maó; en un camino que conduce a Cala Rafalet y en Biniguarda Vell.

Limodorum abortivum Sw. Especie bastante rara en la isla que hemos podido hallar en las inmediaciones de Sa Mesquida (17-5-79).

Sparganium erectum L. (= *Sparganium ramosum*, Hudson). Podemos añadir una nueva localidad: torrente de Sant Joan, donde es poco abundante.

Sorghum halepense Pers. Especie bastante común en las cunetas de algunas carreteras de la isla, actualmente en expansión.

BIBLIOGRAFIA

- BOLÒS, ORIOL DE et al., «Observations phytosociologiques dans l'île de Minorque». *Acta Geobotanica Barcinonensia*. 5. Barcelona, 1970.
- CARDONA, M.A., Botànica I a IV (1981-1983), *Enciclopèdia de Menorca. El món vegetal*. Tom II. Obra Cultural de Menorca. Maó, 1988.
- MATEO, BERNARDO, «Nuevas adiciones a la flora de Menorca». *Collectanea Botanica*, 12 (9): 119. Barcelona, 1981.
- MONTSERRAT, P., «Aportación a la flora de Menorca». *Collectanea Botanica*, 3 (3): 339-418. Barcelona, 1953.
- RODRÍGUEZ FEMENÍAS, J.J. *Flórula de Menorca*. Imprenta de Francisco Fábregues. Maó, 1904.

EL GRAVAT AMB FIGURA EGIPTITZANT DEL PORT DE CIUTADELLA

JOAN C. DE NICOLÁS MASCARÓ (*)
JOAQUIM SÁNCHEZ NAVARRO (**)

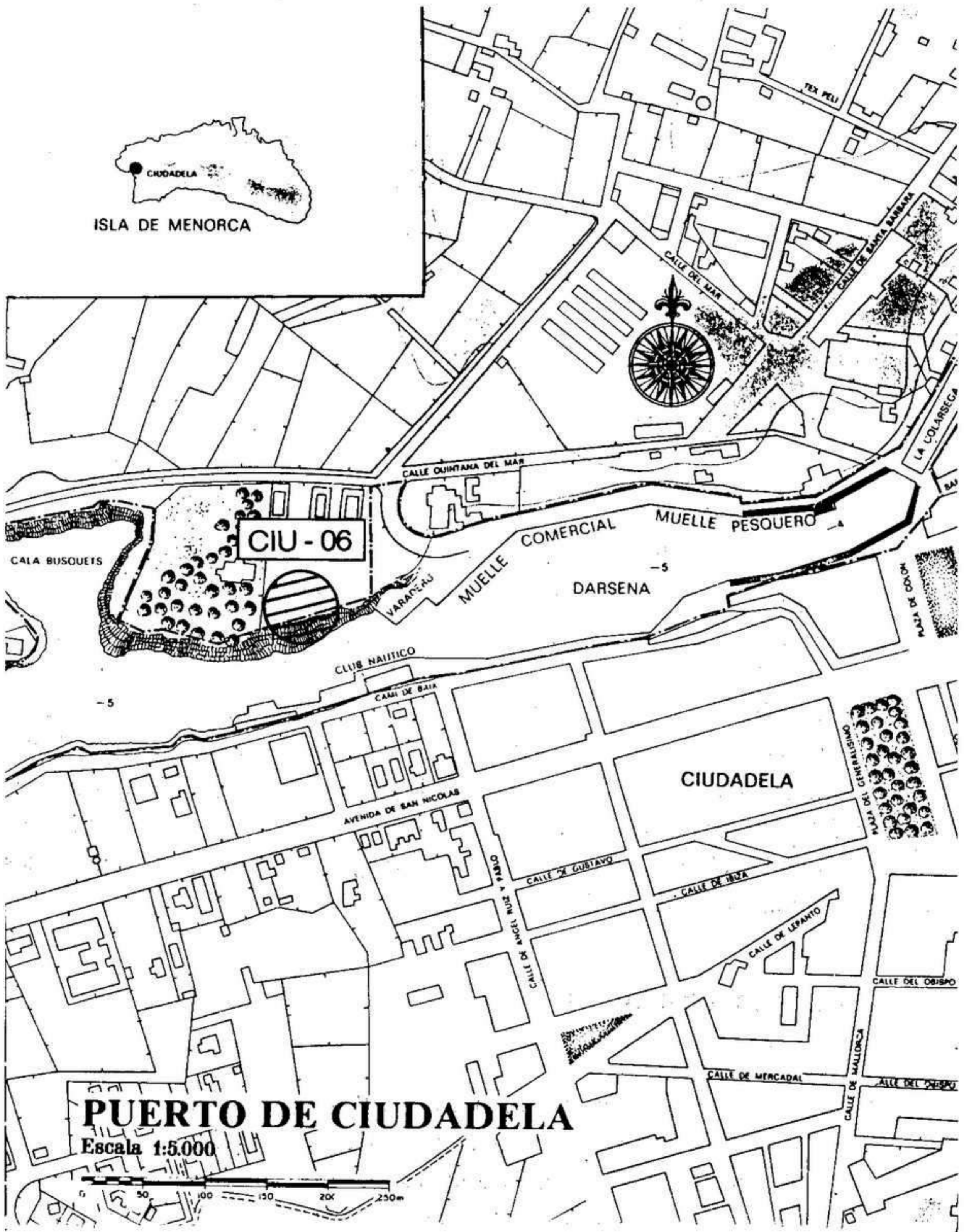
Fa uns anys es descobrí casualment a sa Vinyeta, a la vorera nord del port de Ciutadella, un carreu de marès gairebé quadrat, de 64 centímetres de costat i de menys d'un palm de gruix, que presenta a una de les seves cares grans un gravat no gaire perfecte però ben clar i definit, que reproduïx una figura masculina egiptitzant. La troballa era extraordinària, però malhauradament es produí sense cap mena de context cultural, de manera que l'objectiu que ens proposam aquí és deixar constància del lloc on es localitzà, descriure la peça i fer algunes consideracions sobre la seva filiació i la seva cronologia, tot esperant que els especialistes en la matèria puguin confirmar o desdir les nostres afirmacions o hipòtesis.

EL LLOC DE LA TROBALLA

La troballa es produí, com s'ha dit, en el lloc que s'anomena «sa Vinyeta», a la vorera nord del port de Ciutadella, a pocs metres del varador que utilitzen les gamberes i altres embarcacions de pesca o esportives, dins del límit de la Zona Marítima-Terrestre. La zona és ben visible des de l'alta vorera del

(*) Arqueòleg. Secció d'Història i Arqueologia de l'Institut Menorquí d'Estudis.

(**) Geòleg.

(Fig. 1). Ubicació de sa Vinyeta, al port de Ciutadella.

(Fig. 2). Aspecte que presenta la zona costanera de sa Vinyeta (Ciutadella). (Foto: Joan C. de Nicolás).

port, on es localitzen les instal·lacions del Club Nàutic de Ciutadella. Les seves coordenades UTM són 442828-57606 (Fig. 1).

En el lloc esmentat la vorera de mar és un petit penya-segat que actualment es troba cobert per sediments d'aportació antròpica, antigues runes que al llarg del temps s'han abocat a la zona. Entre els sediments es veuen encara alguns blocs de marès ben tallats i de dimensions més grans de les habituals en les explotacions de les pedreres de marès. Aquests blocs de pedra no estan col·locats al terra i la seva disposició és totalment caòtica, no s'ha observat l'existència de cap mur o estructura arquitectònica definida a la qual poguessin pertànyer, sinó que més aviat sembla que han estat abocats al lloc com altres deixalles que allà es poden veure (Figs. 2 i 3). L'existència d'aquests blocs de pedra, entre els quals es trobava el que porta el gravat que ha motivat aquest escrit ens va fer incloure aquest presumpte jaciment arqueològic en el Catàleg de Protecció del Patrimoni Històric-Arqueològic de Ciutadella que redactarem per encàrrec d'aquest Ajuntament. La fitxa corresponent porta el codi CIU-06 i fou redactada el mes de febrer de 1987 (NICOLÁS, 1990).

Probablement no sabrem mai la data en què aquests blocs de pedra foren tallats, per a què es van fer servir i de quina pedrera procedien, però podem especular una mica aportant algunes hipòtesis sobre el seu possible origen.

(Fig. 3). Carreus de marès abocats a sa Vinyeta (Ciutadella). (Foto: Joan C. de Nicolás).

És possible que els carreus provinguin de fonaments d'antigues construccions d'un jaciment indeterminat, o que siguin pedres utilitzades en la construcció de les murades renaixentistes de Ciutadella si és que una part dels enderroc fou abocat a sa Vinyeta quan es desmuntà gairebé tot el recinte murat que envoltava la ciutat. Una altra possibilitat a considerar és que formassin part d'algun monument o instal·lació ubicada vora el port de Ciutadella, en el lloc on es localitza el petit moll comercial, prop del varador d'Obres del Port. A principis dels anys 50, quan es construí el moll, sembla que es destruï un jaciment arqueològic ja que es localitzaren restes de cultura material a la zona, particularment ceràmiques, segons un testimoni oral que hem pogut recollir. Malhauradament no sabem ni la cronologia ni el tipus d'objectes recuperats.

EL CARREU DE MARÈS I EL GRAVAT

El carreu de marès és gairebé quadrat, medeix 63 per 64 centímetres, i la seva gruixa és de 15 a 17 centímetres. Un dels cantells ha desaparegut, possiblement quan es produí l'abocament. Entre les petites irregularitats observades en el carreu cal esmentar dues mosses no gaire fondes a un dels costats, el que fa pensar que formava part d'un fris o un plafó amb altres peces de

(Fig. 4). El carreu de marès i el gravat egíptitzant del port de Ciutadella. (Foto: Joan C. de Nicolás).

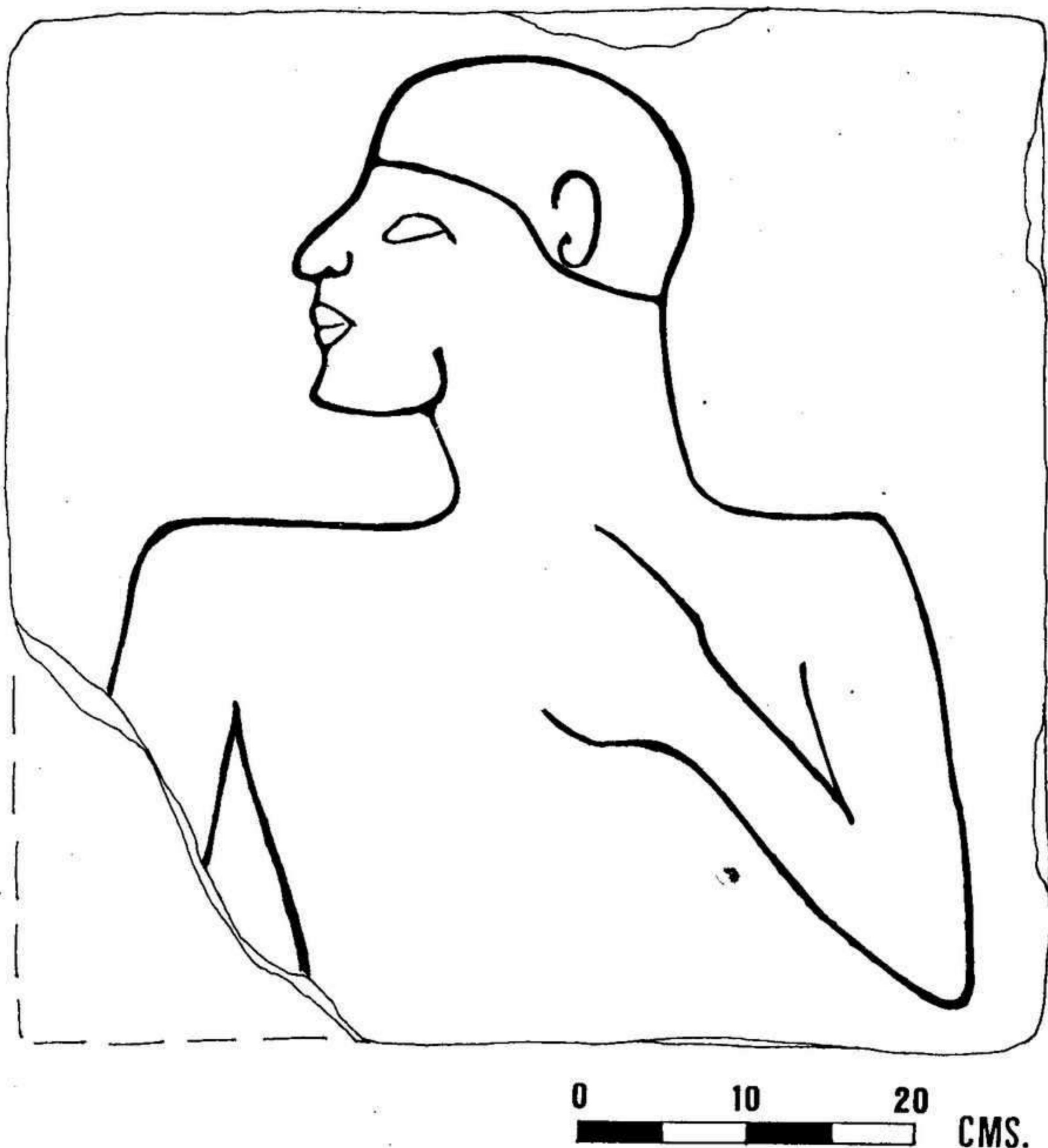
pedra, o tal volta, que siguin les encletxes necessàries per assegurar la seva fixació a un mur (Fig. 4).

El gravat ocupa gairebé tot l'espai d'una de les dues cares de major superfície del carreu (Figs. 5 i 6). Està fet amb una escarpa que ha deixat una marca a la pedra de 5-10 mil·límetres d'amplària, amb una fondària de 4-5 mil·límetres. Representa una figura humana, probablement masculina, de mig cos per amunt, amb el bust vist de davant, amb el braç dret tallat pel trencament de la pedra i el braç esquerre doblegat de manera que aixeca l'avantbraç i la

(Fig. 5). Calc del gravat egipitzant del port de Ciutadella.

mà damunt el pit. El coll i el cap es presenten de perfil, amb un nas notable per les seves proporcions i formes arrodonides, llavis gruixuts i mandíbula i mentó de factura angular. L'ull, en canvi, sembla que està representat vist de front, i el seu traçat és molt més feble que la resta del gravat. Un detall a considerar és la forma arrodonida del crani que a primer cop d'ull fa pensar que la figura porta el cap rapat. Una mirada més atenta ens permet observar el solc que uneix el front amb la nuca del personatge passant just davall l'orella, que indica clarament el casquet de roba o pell, ajustat al crani, que devia portar el personatge representat al gravat. Tal com es representa el límit del

(Fig. 6). El carreu de marès i el gravat egíptitzant del port de Ciutadella. (Dibuix: Joan C. de Nicolás).

casquet l'orella devia quedar completament tapada però, en canvi, es remarca fortament l'apèndix auditiu, tot i que està realitzat amb poca cura, com si es volgués representar el volum de l'orella tapada o, més aviat, dóna la impressió que gravar el casquet part damunt l'orella, deixant aquesta destapada, com és més lògic i probable, fora una dificultat que l'autor del gravat no volgué assumir amb totes les seves conseqüències.

És evident que el gravat que ens ocupa està fet seguint les convencions figuratives de l'art antic que són gairebé les mateixes de l'art infantil pel que respecta al tractament de la figura humana. De toda manera, val a dir que el

gravat es realitzà de forma grollera i amb unes desproporcions evidents: el cap i el coll són enormes en relació a la part del cos representada, l'espatlla dreta és gairebé el doble que l'esquerra, la mà esquerra, que és l'única que es veu, a més de ser desproporcionada està tot just insinuada, de tal manera que es gairebé impossible sobre si es volgué representar oberta o tancada. La pobresa descriptiva del cos contrasta certament amb la relativa riquesa dels trets anatòmics del cap, particularment de la boca i els llavis.

ALGUNES CONSIDERACIONS

Creim que no és gaire difícil veure influències egíptitzants en aquest gravat del port de Ciutadella, tot i les precaucions que s'han de prendre davant un objecte arqueològic trobat sense context cronològic o cultural ben definit. Així ens ho va fer veure fa uns mesos l'egiptòleg català Josep Padró i Parcerises quan li presentàrem la fotografia i el dibuix de la figura gravada. Davant un cas com aquest, poca cosa més es pot fer que donar a conèixer la peça i el problema científic que planteja. La solució, si ha de venir, vindrà quan es compti amb més informació o quan l'especialista en temes d'iconografia orientalitzant trobi els paral·lels adequats o pugui estudiar i reflexionar amb els mitjans necessaris per fer-ho.

Només volem comentar algunes troballes balears o de la Mediterrània occidental que, sense ser paral·lels directes del nostre gravat, tenen algunes semblances i ens poden ajudar a establir una cronologia i una filiació provisional.

En primer lloc hem de referir-nos a l'estatueta en bronze d'Imhotep trobada a Torre d'en Gaumés (Alaior) (Fig. 7) que ens presenta al sacerdot divinitzat amb un casquet ajustat al cap. Es data entre finals del segle VI i l'època helenística, quedant a les fosques la seva introducció a l'illa, probablement abans del segle tercer a.C. (ROSSELLÓ-BORDOY, SÁNCHEZ-CUENCA, MUNTANER, 1974, p. 129; ROSSELLÓ-BORDOY, 1986, pp. 83-84). Aquesta és una peça egípcia, no egíptitzant com el gravat de Ciutadella, però en qualsevol cas és la troballa balear més semblant i, probablement, s'ha de situar en el mateix context cultural púnic-ebusità que gairebé va monopolitzar les produccions egíptitzants a la Mediterrània occidental en època helenística.

Una de les peces egíptitzants del món púnic-ebusità que ara ens interessa és la plaqueta d'ivori que representa una esfínx masculina trobada a l'hipogeu 23 del Puig dels Molins (Fig. 8). El tractament dels llavis és gairebé exacte al de la figura de Ciutadella. Es data al segle VI a.C. (AUBET, 1973; GÓMEZ BELLARD ET ALIA, 1990, p. 27-28).

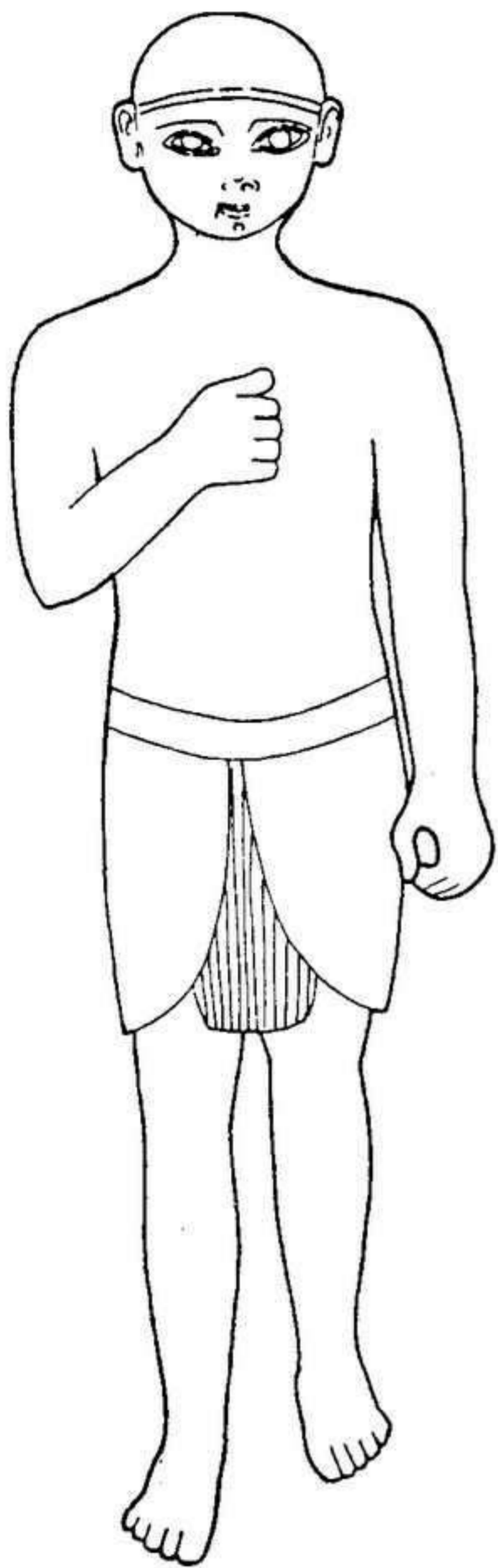

(Fig. 7). Estatueta d'Imhotep, de Torre d'en Gaumés (Alaior). (Segons Rosselló-Bordoy, 1974).

(Fig. 8). Plaqueta d'ivori amb esfinx masculina de l'hipogeu 23 del Puig dels Molins (Eivissa).

Finalment hem d'esmentar un nou tipus de terracuita eivissenca, reconstruït d'ençà una sèrie de fragments, que ens presenta a un personatge masculí amb casquet al cap, vestit amb faldellí egipci, dret i en posició de caminar, amb el braç dret paral·lel al cos i amb l'avantbraç esquerre plegat damunt el pit (Fig. 9). És el tipus xipriota-egiptitzant de les terracuites de l'illa Plana que era gairebé desconegut a la coroplàstia púnica, però que té paral·lels evidents en escultures monumentals de pedra procedents de Xipre i de la Sicília púnica, inspirades en prototipus egipcis (TARRADELL-FONT, 1975 p. 125; HACHUEL-MARÍ, 1988, pp. 32-33). Una de les esmentades estàtues, feta amb marès, que presenta el braç esquerre aixecat damunt el pit formant un angle de 45 graus és la que es conserva al museu de Palerm, procedent dels voltants de Motya (Fig. 9) (TITONE, 1973, p.). Tant les terracuites com les estàtues que representen personatges masculins amb el braç esquerre aixecat i

(Fig. 9). Reconstrucció del tipus xipriota-egíptitzant de les terracuites del santuari de l'illa Plana (Eivissa), (Tarradell-Font, 1975, fig. 30) i estàtua egíptitzant de Motya al museu de Palerm (Titone, 1973).

la mà damunt el pit, localitzades a la Mediterrània centre-occidental, pertanyen al món púnic i es daten entre els segles VI i V a.C.

Els casos citats ens poden servir de referència per al gravat egíptitzant del port de Ciutadella, que situam, doncs, en espera del que puguin dictaminar els experts en el tema, en el marc cronològic dels segles VI-V a.C. i en l'ambient cultural que produeixen els primers contactes del món púnic amb la cultura talaiòtica.

BIBLIOGRAFIA

- GÓMEZ BELLARD, C.; COSTA, B.; GÓMEZ, F.; GURREA, R.; GRAU, E.; MARTÍNEZ, R. (1990). *La colonización fenicia de la isla de Ibiza*. Excavaciones arqueológicas en España, 157. Ministerio de Cultura. Madrid.
- HACHUEL, E.; MARÍ, V. (1988). *El santuario de la Illa Plana (Ibiza). Una propuesta metodológica*. Trabajos del Museo Arqueológico de Ibiza, 18. Eivissa.
- NICOLÁS MASCARÓ, J.C. DE (1990). *Catàleg de protecció del Patrimoni Històric (Arqueològic) del terme municipal de Ciutadella*. Ajuntament de Ciutadella, inèdit.
- ROSSELLÓ-BORDOY, G.; SÁNCHEZ-CUENCA, R.; MONTANER ALONSO, P. DE (1974). *Imhotep, hijo de Ptah*. Mayurqa, XII., pp. 123-142. Palma de Mallorca.
- ROSSELLÓ-BORDOY, G. (1986). *El poblado prehistórico de Torre d'en Gaumés (Alaior)*. Monuments de les Illes Balears, 3. Institut d'Estudis Baleàrics. Palma de Mallorca.
- TARRADELL, M.; FONT, M. (1975). *Eivissa cartaginesa*. Biblioteca de cultura catalana, 13. Curial. Barcelona.
- TITONE, E. (1973). *La civiltà di Motya*. Trápani.

RESSENYA CULTURAL

ACTIVITATS DE L'INSTITUT MENORQUÍ D'ESTUDIS TERCER TRIMESTRE DE 1991

PUBLICACIONS

Durant el tercer trimestre d'aquest any, l'IME publicà els següents llibres:

Meloussa. Revista de la Secció d'Història i Arqueologia de l'IME. Número 2.

Registre de la Societat Maonesa. Editat a cura d'Antoni-Joan Pons i Josefina Salord. Número 11 de la col·lecció Capcer.

CONFERÈNCIES

El dia 11 de setembre Michael Hoskin, professor de la Universitat de Cambridge, impartí una conferència a la Biblioteca Pública de Maó sobre la relació possible entre l'orientació de les taules i navetes de Menorca i la localització al firmament de determinats conjunts d'astres.

A l'Ateneu de Maó, el 12 de setembre, el professor Joaquim Molas presentà el darrer volum publicat de la col·lecció Capcer: *Registre de la Societat Maonesa*, editat a cura de Josefina Salord i Antoni-Joan Pons. També en el mateix acte el Dr. Joan Bastardas, membre de la Secció Filològica de l'Institut d'Estudis Catalans, féu la presentació de *Les bucoliques de Virgili*, edició facsímil de la traducció d'Antoni Febrer i Cardona (1808), publicada per l'Abadia de Montserrat amb la col·laboració de l'IME.

EXPOSICIONS

Del 12 al 26 de juliol es realitzà a la Sala del Roser de Ciutadella l'exposi-

ció *Arquitectura contemporània a Menorca: Ciutadella*, elaborada pels arquitectes Joan-Enric Vilardell Santacana i Nando Pons Vidal. L'organització anà a càrrec de l'Ajuntament de Ciutadella, amb la col·laboració de l'Institut Menorquí d'Estudis.

PREMIS

ACTA DE CONCESSIÓ DEL PREMI D'INVESTIGACIÓ SOBRE ES MERCADAL I FORNELLS 1991

A la Vila des Mercadal, el dia 26 de juny de 1991, essent les 11 hores, al Saló de Sessions de l'Ajuntament des Mercadal es reuniren els senyors:

Jaume Dantí. Universitat de Barcelona.

Rafael Aracil. Universitat de Barcelona.

Jaume Mascaró. Universitat de Barcelona i l'Institut Menorquí d'Estudis.

Joan C. de Nicolás, com a representant de l'Institut Menorquí d'Estudis.

Margarita Borràs, com a representant de l'Ajuntament des Mercadal, amb l'objecte de formar el jurat per a l'atorgament del Premi d'Investigació sobre es Mercadal i Fornells del present any.

Després de la deliberació del jurat s'arriba a les següents conclusions:

1. Es manifesta l'alt i sorprenent interès dels quatre treballs presentats, tant pels temes com per la preparació científica dels sol·licitants, que fa difícil arribar a un resultat.

2. En una primera consideració es

valora que dos dels treballs tenen un abast molt puntual, ja que es refereixen a una matèria molt específica que, sense desmerèixer el seu interès, està en contraposició al criteri de tenir un abast més ample en el temps i d'àmbit més popular. Aquest factor s'ha valorat com a especialment important en aquesta primera edició del premi.

3. En base a les raons exposades i valorant l'interès del projecte «Canvi en les relacions de producció i evolució del control social al terme des Mercadal i Castell de Santa Àgueda» per a un coneixement específic de l'entitat històrica des Mercadal i pel fet de poder proporcionar una visió més de conjunt d'un període important d'aquesta història, que pot ben servir de fonament a futures investigacions, el jurat decideix concedir el premi d'investigació al projecte presentat per Andreu Murillo i Tudurí, amb el títol de «Canvi en les relacions de producció i evolució del control social al terme des Mercadal i Castell de Santa Àgueda (1600-1837)».

El jurat, en nom de l'Ajuntament des Mercadal i l'Institut Menorquí d'Estudis, reitera l'agraïment per l'interès i l'acceptació que ha tingut el premi per part dels investigadors i confia i els anima a continuar la seva tasca.

Jaume Mascaró
Rafael Arazil
Jaume Dantí
Joan C. de Nicolás
Margarita Borràs

CONVOCATÒRIES

Es convoca el *VIè. Premi d'investigació cultural Francesc de Borja Moll*, que en aquesta edició es destinarà a un

projecte d'estudi de l'àrea «Prehistòria i història antiga de Menorca».

CURSOS

VII Trobades Científiques de la Mediterrània: Història de la Ciència i la Tècnica als Països Catalans

La setena edició de les Trobades es realitzà els dies 12, 13 i 14 de setembre de 1991, a la Biblioteca Pública de Maó. A l'organització habitual de la Societat Catalana de Física i l'Institut Menorquí d'Estudis, s'hi sumà enguany la de la Societat Catalana d'Història de la Ciència i de la Tècnica, nova filial de l'Institut d'Estudis Catalans. Hi assistiren en total 89 persones, 48 de les quals hi participaven com a ponents.

III Escola d'Estiu de Salut Pública

Es desenvolupà al Llatzeret de Maó, del 16 al 20 de setembre de 1991. Les institucions organitzadores eren: Conselleria de Salut i Benestar Social del Consell Insular de Menorca, Àrea de Salut de Menorca de l'INSALUD i Institut Menorquí d'Estudis. Es comptà també amb la col·laboració de les següents entitats: Centro Universitario de Salud Pública (CUSP), Madrid; Escuela Andaluza de Salud Pública (EASP); Escuela Nacional de Sanidad (ENS); Institut d'Estudis de la Salut (IES), Catalunya, i Institut Valencià d'Estudis en Salut Pública (IVESP).

Cursos i professors: Aplicacions de l'economia a la gestió sanitària, V. Ortun i G. López. Universitat Pompeu Fabra; Aplicacions de l'epidemiologia a la gestió sanitària, A. Segura, Universitat de Barcelona, IES; Educació sanitària, C.

Germán, EASP; Elaboració de protocols d'investigació, M.T. Gil del Real i R. Perales, CUSP; Epidemiologia avançada, F. Bolumar, Universitat d'Alacant, IVESP; Introducció a l'epidemiologia, C. Álvarez-Dardet. Universitat d'Alacant, IVESP, M. Porta, Universitat Autònoma de Barcelona, IMIM; Marketing sanitari, F. Lamata, ENS, Blanca Martínez, Universitat de Castilla La Mancha; Models de regressió logística, V. Zunzunegui, CUSP; Prevenció de malalties en la pràctica sanitària, I. Hernández, IVESP; Qualitat dels serveis d'infermeria comunitària, M.T. Alfonso, Universitat d'Alacant, M. Paz Mompert, Universitat de Castilla La Mancha; Salut laboral, S. Moncada i A. Contreras, Centre Municipal de Salut Laboral; Valoració de riscos ambientals, A. Daponte i J.M. Ordóñez Iriarte, CUSP.

A més dels cursos citats es realitzaren altres activitats paral·leles, com un debat sobre l'Informe Abril, amb l'assistència de E. Costas Lombardía, vicepresident de la Comissió Abril; una conferència sobre les perspectives de la formació a Espanya i una altra sobre la formació en salut pública a Europa, a càrrec del professor Richard Feachem, degà de la London School of Hygiene and Tropical Medicine. El nombre total

d'inscrits als diferents cursos fou de 222 persones, 65 de les quals pertanyien a la CAIB i 157 a la resta de comunitats de l'Estat.

Jornades Febrer i Cardona

Inserides dins dels actes commemoratius del 150è. aniversari de la mort d'Antoni Febrer i Cardona, aquestes jornades se celebraren els dies 11, 12 i 13 de setembre, a la seu del Consell Insular de Menorca i a la Casa de Cultura de Ciutadella.

L'objectiu era oferir un punt de trobada d'especialistes i estudiosos per tal de debatre i aprofundir en un transvasament enriquidor tant l'obra traductora, gramatical i poètica de l'il·lustrat menorquí com el marc en què es va produir.

Les ponències referides al marc històrico-cultural anaren a càrrec d'Andreu Murillo, Joan Pons Alzina, Josep M. Vidal, Ignasi Terradas i Germà Coll. Tractaren el marc literari i lingüístic els professors Joaquim Molas, Albert Ros-sich, Manuel Jorba, August Bover, Joan Mas i Jordi Ginebra. Finalment, l'obra d'Antoni Febrer i Cardona fou presentada per Maria Paredes, Enric Cabra, Antoni-Joan Pons i Josefina Salord, tots ells membres de l'IME.

JORNADES ANTONI FEBRER I CARDONA: EL GOIG DE LA PARAULA

Els dies 11, 12 i 13 de setembre van tenir lloc a Maó i Ciutadella les *Jornades Antoni Febrer i Cardona i la cultura de la Il·lustració*, jornades que s'han d'incloure dins el marc més ampli de la celebració del 150è. aniversari de la mort del gramàtic, lexicògraf, traduc-

tor i poeta maonès la vasta obra del qual, com diu Maria Paredes, estava al servei d'una finalitat tan concreta com elogiabile: «dignificar la llengua pròpia». És en aquest sentit que retre homenatge a aquest brillant representant de la Il·lustració menorquina era un deure. I,

segurament, el marc més idoni per fer-ho tots junts, tots els que com ell ens estimam la nostra llengua i la nostra cultura, ens el va oferir l'Institut Menorquí d'Estudis organitzant aquestes jornades.

Les *Jornades* es van estructurar en tres grans apartats: I. *El marc històrico-cultural*, II. *El marc literari i lingüístic* i III. *L'obra d'Antoni Febrer i Cardona*. Es tractava, en primer lloc, de situar la figura d'Antoni Febrer dins les coordenades històrico-culturals menorquines i europees del seu temps; en segon lloc, de connectar l'obra literària i lingüística febreriana amb la cultura catalana del moment; i, finalment, estudiar l'obra de Febrer i Cardona en tot el seu abast.

L'estudi del marc històrico-cultural es va dur a terme a partir de cinc ponències. Andreu Murillo, a *La societat menorquina en temps de Febrer i Cardona*, va fer una anàlisi de la societat d'aquell moment a través de l'estudi de dos testaments —el del pare d'Antoni Febrer i el de Benet Soler, cònsul d'Esmirna—. Joan Pons Alzina va parlar de *La consciència històrica de Maó* a partir del dietari (1776-1826) del capità Joan Roca i Vinent. La tercera ponència va córrer a càrrec de Germà Coll: *La premsa a Menorca a la primera meitat del segle XIX*, amb un títol prou il·lustratiu. Josep Miquel Vidal, a *Ciència i societat a Menorca en el segle XVIII: una proposta d'investigació*, va encetar un tema tan interessant com poc conegut: la realitat científica a la Menorca il·lustrada. I, finalment, Ignasi Terrades va cloure aquesta primera jornada amb una ponència molt enriquidora, *El conservadorisme europeu a l'època d'en Febrer i Cardona*, en la qual va proposar un terme molt suggerent —«conservadorisme il·lus-

trat»— en oposició a la formulació clàssica «conservadorisme»/«liberalisme».

Ja dins el marc literari, Albert Ros-sich, a *Corrents estètics en la literatura catalana en el tombant dels segles XVIII-XIX*, va incloure el moviment Roccó dins l'àmbit de la literatura catalana, la qual cosa va sorprendre per la seva novetat. August Bover va parlar de *La cultura de la Il·lustració a Menorca i a la Catalunya Nord. Una aproximació comparativa*. Joan Mas va centrar la seva intervenció en l'estudi de la trajectòria poètica de Josep de Togores, comte d'Aiamants, donant notícia de nombrosos poemes inèdits de l'autor. De la ponència de Manuel Jorba, *Els territoris de la Renaixença*, destacam el fet que va donar a conèixer un gran nombre de textos inèdits de la primera meitat del segle XIX que són cabdals per a l'estudi d'aquest moviment cultural. Finalment, i ja des del punt de vista estrictament lingüístic, Jordi Ginebra va parlar de *Llengua, gramàtica i ensenyament als Països Catalans entre el segle XVIII i el XIX*, situant l'obra gramatical de Febrer dins l'àmbit més ampli dels Països Catalans.

El tercer bloc d'estudi, l'obra d'Antoni Febrer i Cardona, va comptar amb les intervencions de Maria Paredes, *Antoni Febrer i el mestratge dels clàssics*, la qual va parlar de l'humanisme de l'il·lustrat menorquí a partir de les traduccions llatines que va dur a terme; d'Antoni-Joan Pons, *Antoni Febrer i la llengua*, ponència que perfilava les actituds lingüístiques i pedagògiques d'aquell moment; Enric Cabra va centrar-se en l'anàlisi literària i ideològica de les traduccions del jesuïta francès P. Gabriel Le Jay que Febrer va dur a terme; i, finalment, Josefina Salord va parlar de

*Les
Bucòliques de
Virgili*

traduïdes en menorquí

Antoni Febrer i Cardona

Maó 1808

Portada de l'edició facsímil de la traducció catalana de *Les Bucòliques de Virgili*, d'Antoni Febrer i Cardona.

Jean-Baptiste Rousseau segons Antoni Febrer i Cardona: la poesia com a llenguatge de Déu, referint-se a la traducció que Febrer va fer de les *Odes sagrades* de l'autor francès i situant la poesia religiosa del menorquí entre el classicisme i l'enciclopedisme francès.

Les conclusions de les jornades van anar a càrrec del professor Joaquim Molas el qual va resseguir el procés d'incorporació de la literatura menorquina del tombant dels segles XVIII-XIX a la història general de la literatura catalana.

Molas va establir, a grans trets, tres moments claus dins aquest procés. El primer va tenir lloc a Menorca i vindria definit per dos noms: Francesc Hernández Sanz i L. Lafuente Vanrell als quals devem, respectivament, la recuperació de Joan Ramis i la publicació d'una part de l'obra poètica d'Antoni Febrer.

El segon moment, que s'inicia a finals dels anys cinquanta, parteix de la publicació de l'article *Goldoni in Catalogna* d'Annamaria Gallina, el qual parla de les traduccions que Albertí va fer del dramaturg italià. A partir d'aquest article, Molas inclou la figura de Vicenç Albertí i Vidal dins *Un segle de vida catalana*. D'altra banda, Jordi Carbonell inicia el seu contacte amb el món cultural menorquí i, més concretament, inicia l'estudi de la Il·lustració a Menorca. No cal dir que la figura de Jordi Carbonell és una fita clau dins tot aquest procés.

En darrer terme, Joaquim Molas parlà d'un tercer moment, el de l'Institut Menorquí d'Estudis i, més concretament, de la secció de llengua i literatura que va elogiar pel rigor filològic i històric dels seus estudis i edicions.

D'altra banda, i com a complement de la presentació de les ponències que hem sintetitzat, durant les *Jornades Antoni Febrer i Cardona* van tenir lloc una sèrie d'activitats relacionades amb el tema que no podem oblidar. Ens referim, en primer lloc, al concert que, amb el suport de Joventuts Musicals i de l'Ajuntament de Ciutadella, es va celebrar al Claustre del Seminari de l'esmentada població, concert en el qual s'interpretaren obres de compositors del segle XVIII; i, en segon lloc, a la presentació que va tenir lloc a la Sala de Tertúlies de l'Ateneu de Maó dels llibres *Registre*

de la Societat Maonesa i Les Bucòliques de Virgili (traducció d'Antoni Febrer i Cardona).

La primera obra, l'edició dels estatuts i les actes de la Societat Maonesa dins la col·lecció «Capcer», a cura d'Antoni-Joan Pons i Josefina Salord, va ser presentada per Joaquim Molas el qual va destacar el caràcter de peça clau d'aquesta entitat dins la Il·lustració a Menorca.

La presentació de la bella edició en facsímil de la primera traducció catalana conservada de *Les Bucòliques de Virgili*, la d'Antoni Febrer i Cardona, va córrer a càrrec de Joan Bastardas. Val a dir que, a més del valor estrictament literari de l'obra, Bastardas va elogiar l'acurada edició que, amb el suport de la Universitat de Barcelona i de l'IME, en va fer Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

A tall de conclusió, volem deixar constància de dos fets ben importants: el primer, la gran qualitat de les ponències presentades, fet gens estrany si tenim en compte que els ponents, de dins i fora de Menorca, són especialistes i estudiosos del tema; i, en segon lloc i sobretot, la possibilitat que aquestes intervencions oferiren a tots els participants d'encetar col·loquis que varen convertir-se, en darrer terme, en un espai de discussió engrescadora i, per tant, molt interessant. Interessant perquè, si bé és cert que les *Jornades* van suposar un estudi aprofundit de la cultura de la Il·lustració i, especialment, de la figura d'Antoni Febrer i Cardona, també ho és que varen quedar moltes preguntes a l'aire. I cal que s'hi trobin les respostes: tots els que vàrem assistir a les *Jornades* volem sentir-les.

MAITE SALORD RIPOLL.